

ROSMALLA

★ ★ 5 J A A R ★ ★

Losse nummers f 6,25

In dit jubileumnummer o.a.:

- De Rosmalense polder
- Voor U gehoord
- Coudewater

Jaargang 5
Nummer 4
December 1995

Colofon

Rosmalla (ISSN 0925-2894) is een uitgave van de Heemkundekring Rosmalen en verschijnt eenmaal per kwartaal.

Redactie: Mari van de Ven en Harry Coppens.

Redactieadres: Stationsstraat 8, 5241 EE Rosmalen, tel. 073-5218349.

Secretaris Heemkundekring: A.J. van de Ven, M. Nijhoffstraat 8, 5242 CV Rosmalen. Tel. 073-5214094.

Leden, abonnees en donateurs ontvangen *Rosmalla* en *Rosmalla Extra*. Donateurs betalen minimaal f 25,- per jaar. Abonnees (voor minimaal één jaar) betalen f 25,- per jaar (postabonnees f 35,- per jaar), over te maken op het bankrekeningnr. van de Heemkundekring, o.v.v. "abonnement *Rosmalla*". Bankrekeningnr.: 18.45.43.444 (Rabobank Rosmalen, postgiro van de bank: 1099372) t.n.v. Heemkundekring Rosmalen, Deken Fritsenstraat 53, 5243 VM Rosmalen.

De meeste oude nummers van *Rosmalla* en *Rosmalla Extra* zijn nog verkrijgbaar op het redactieadres.

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud der ondertekende artikelen, waaraan ook nooit iets veranderd zal worden zonder overleg met de auteur(s). Foto's en andere illustraties worden te allen tijde teruggezonden; teksten op verzoek.

Copyright • december 1995 Heemkundekring Rosmalen. Zonder toestemming van redactie en / of bestuur mag niets uit deze uitgave worden overgenomen.

Van de redactie

We staan aan het begin van een nieuwe winter. De laatste twee jaren hebben de winters niet veel goeds betekend voor mensen die langs de grote rivieren wonen. Tot twee keer toe vonden er (bijna-)overstromingen plaats. We hopen natuurlijk allemaal dat deze ellende vorig jaar voor het laatst was, maar voor het eerst was ze in 1993 geenszins, zoals U waarschijnlijk allemaal wel weet.

In dit jubileumnummer van *Rosmalla* -ons blad bestond in oktober al weer vijf jaar!-, dat grotendeels is geschreven door een der ondergetekenden, wordt uitgebreid beschreven hoe de polder van Rosmalen als onderdeel van de Beerse Overlaat het jarenlang zwaar te verduren heeft gehad.

'Gewone' artikelen hebben we ook, alleen wat minder. Onze vaste auteur Henk de Werd heeft voor dit nummer een keertje vrijaf, maar we hebben wel -helaas weinig- artikelen van andere leden van onze vereniging, die uiteraard na de rampzalige eerste januari 1996 gewoon zal blijven voortbestaan!!

We wensen U in ieder geval veel leesplezier.

De redactie, Harry Coppens & Mari van de Ven

In het kort

***Rosmalla Extra* 6.** Door omstandigheden moeten wij de tweede *Rosmalla Extra* van dit jaar helaas doorschuiven naar 1996. U zult hier op de jaarlijkse ledenvergadering meer over vernemen. Onze excuses hiervoor. **Boek over archeologie.** Bij de redactie is het bericht binnengekomen van het verschijnen van het boek *Speuren naar de onverklaarbare archeologie in het Maasdal*, geschreven door de amateur-archeologen Anton Verhagen en Arnold Chambon. Prijs f25,-, telefonisch te bestellen: overdag 073-6415266; 's avonds 073-6420075 of 073-6423476. **Manifestatie.** Op 16 december wordt een grote manifestatie gehouden vanwege het einde van Rosmalen als zelfstandige gemeente. Komt allen!!

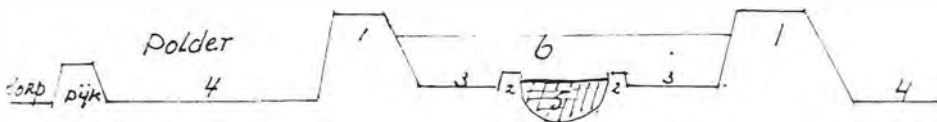
Kopij inleveren vóór 1 februari 1996.

Bij de voorplaat: Wegrestaurant Treurenburg. Foto: Harry Coppens.

De Maas, de polder en de Overlaat

Harry Coppens

De polder heeft op mij altijd een grote aantrekkingskracht gehad. Mijn geboortehuis, de Smidse Hoeve, thans Coelenborgh geheten, stond aan de rand van de polder en lag (en ligt nog) op een terp. De dijk die Rosmalen moest beschermen en waarvan we nu nog niet-afgegraven resten vinden op de Heinis, Bruggen en het Heeseind, lag een honderd meter ten zuiden van onze boerderij, waarmee de noodzaak van een terp wel duidelijk zal zijn. Ten opzichte van de winterdijk was het binnendijks land (beschermd door die dijk), maar ten opzichte van de net genoemde dijk in Rosmalen lagen we in

Dwarsdoorsnede van de Maas en de polder (de verhoudingen zijn onjuist!). 1 = winterdijk (banddijk); 2 = zomerdijk (kade); 3 = uiterwaarden (buitendijks land); 4 = binnendijks land; 5 = zomerbed; 6 = winterbed.

het buitendijks land (niet beschermd door die dijk). De percelen land die wij te bewerken hadden, lagen verspreid over de hele polder, te weten de Smidse Hoef, Kampen, het Hommelenbosch, de Buunders, de Bluik (Blokken), de Hoeve, Hengstum, de korte Beemde en de Diepte. Zodoende had de polder, die wij van haver tot gort kenden, voor ons geen geheimen. Een eventuele bebouwing van dit gebied, dat na moeizame strijd aan het water is ontrukkt met veel financiële offers van de boer (vergeet niet dat toen nog gold: wien het water deert, die het water keert) stuut mij, door de grotere binding met die polder, nog meer tegen de borst dan de geplande, wederrechtelijke roof van Hintham en Rosmalen! Het bekende monument uit 1988 op de Empelse Dijk tussen Oud-Empel en Treurenburg was voor mij de por in de rug die mij deed besluiten een artikel te wijden aan deze polder. Terwijl ik schematisch de laatste hand legde aan dit schrijven, kreeg ik bij toeval het qua inhoud en uitvoering prachtige boek Empel in het bijzonder van Jacques de Bekker in handen, waarin het poldergebied een grote rol speelt. Met zijn toestemming heb ik bepaalde gedeelten uit zijn boek overgenomen. Hij kent niet alleen Empel en de polder op zijn duimpje, maar met zijn opleiding aan de Hogere Bosbouw- en Cultuurtechnische School te Arnhem en zijn werkzaamheden bij de Heide Mij. van 1958-1990 heeft hij kennis en ervaring die hem bij het schrijven van zijn boek goed van pas zijn gekomen. Tevens heb ik, met diens toestemming, gebruik gemaakt van bepaalde gegevens uit 675 Jaar Waterschappen in de Maaskant (1309-1984) van drs. H.G.J. Buyks, streekarchivaris van Brabant-Noord-oost, waarvoor mijn hartelijke dank.

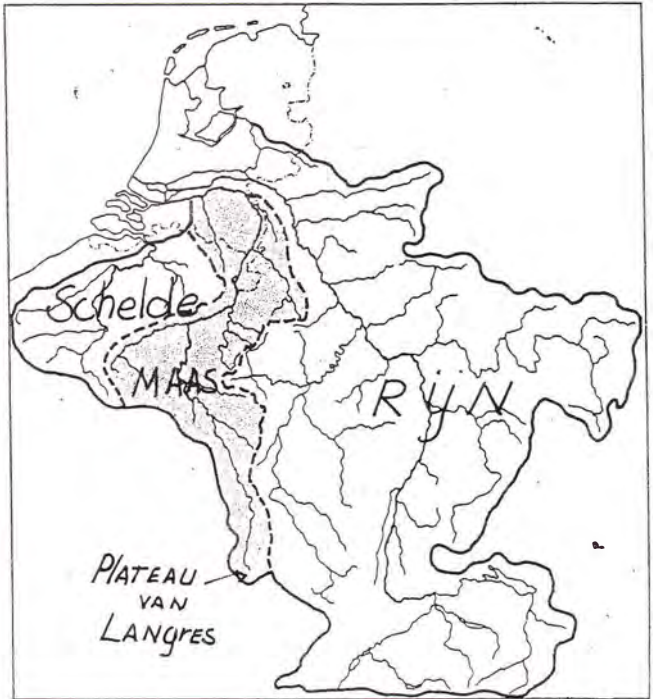
Inleiding

Nederland in het kwartaair

Om nu enig zicht te krijgen op het Nederland (en de polder) van vandaag, is het zinnig om even terug te kijken naar het meer 'recente' verleden, waarvoor we 1.000.000 jaar teruggaan. Naar menselijke maatstaven gemeten kun je moeilijk van recent spreken, maar in het kader van de absolute ouderdom van de aarde, die meer dan vier miljard jaar oud moet zijn, mogen we dat wel. Op de geologische tijdschaal, waarop de wordingsgeschiedenis van de aarde en de evolutie van alle leven in grote lijnen uit de doeken wordt gedaan, wil ik me beperken tot het jongste tijdvak, het kwartaair genaamd, dat zo ongeveer 1 miljoen jaar geleden begon en dit alleen wat Nederland betreft. Het tijdvak wordt onderverdeeld in het pleistoceen (diluvium) dat duurde van \pm 1.000.000 jaar geleden tot 8000 jaar voor Christus en het jongste gedeelte het holoceen (alluvium), dat 8.000 jaar voor Christus begon en nog niet ten einde is.

In het oudste gedeelte van het pleistoceen staat het glaciaal (de tijd waarin het gebied ten noorden van de lijn Haarlem-Utrecht-Nijmegen bedekt was met landijs) centraal. In de periode voorafgaande aan het glaciaal, het preglaciaal, waren Rijn en Maas (de Schelde in mindere mate) de bouwers van ons land, die massa's puin

aanvoerden, dat voornamelijk afkomstig was van het Leisteenplateau en de Ardennen. Deze maakten deel uit van het stroomgebied van de Maas. Een stroomgebied is een gebied dat via zijn zijrivieren afwatert op een hoofdrivier. In de bovenloop met zijn groot verhang worden diepe dalen uitgeschuurd en de meegenomen puinlast wordt in het vlakke gebied van de benedenloop, waar het verhang van de rivier kleiner wordt en de rivier dus langzaam stroomt, afgezet. Hierdoor worden de beddingen opgevuld met hun eigen slib, waardoor de rivieren zich herhaaldelijk verleggen

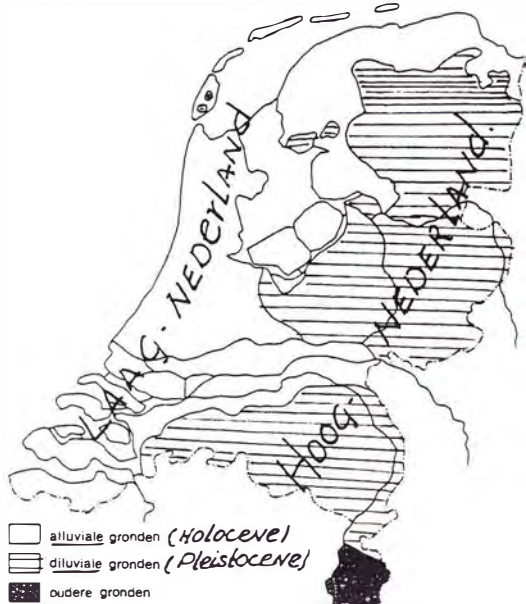

De stroomgebieden van Rijn, Maas en Schelde.

naar lager gelegen stroken. Rijn en Maas bouwden zo een grote puinkegel op, die de ondergrond van ons land vormt. Dit wordt wel eens het voetstuk van Nederland genoemd. In Brabant en Limburg, die deel uitmaken van Hoog-Nederland, ligt deze puinkegel nog vrijwel aan de oppervlakte.

Rivieren werken als een serie zeven. Het allerswaarste materiaal laten ze liggen, het lichtere nemen ze mee, dat bij het afzetten weer wordt onderverdeeld. In de bovenloop, meestal bergland, waar de rivier het snelst stroomt, kan het zwaarste (grofste) materiaal niet worden meegevoerd. Hoe dichterbij de monding (de benedenloop), hoe langzamer de rivier stroomt, zodat hier steeds lichter materiaal gaat bezinken. Grind, zand en klei worden uit elkaar gehaald (gezeefd) en afzonderlijk afgezet. De fijne klei bezinkt niet eens in de rivierbedding, maar alleen in zo goed als stilstaand water, zoals dat bij overstromingen wordt aangetroffen. Deze sortering moeten we niet al te letterlijk nemen, omdat er altijd wel enige menging plaatsvindt.

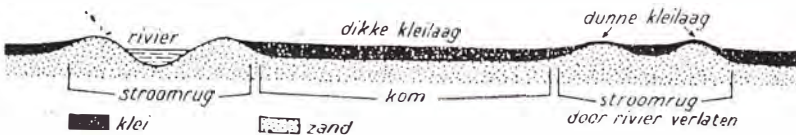
Hoog-Nederland heeft een natuurlijke afwatering, wat echter niet altijd van een leien dakje gaat, zoals we later zullen zien. In de lage helft van Nederland moest de mens ingrijpen, omdat het buitenwater, waarop geloosd wordt, hoger ligt. De denkbeeldige scheidingslijn tussen Hoog (oost) en Laag (west) Nederland is de hoogtelijn van +1m NAP. Dit is ongeveer de gemiddelde vloedhoogte van de zee voor onze kusten. Zonder dijken zou het donker gearceerde gebied door de zee, het licht gearceerde gebied door de grote rivieren overstroomd worden.

Diluviale en alluviale gronden aan de oppervlakte.

Stroomruggen en kommen

Voordat onze grote rivieren door dijken ingeklemd werden, stroomden ze vrij over

de brede dalbodem tussen de stuwwallen van Utrecht en de Veluwe en de hoge

zandgronden van Brabant. Bij elke overstroming liep vrijwel het gehele rivierkleigebied onder water. Zodra daarbij het water buiten de eigenlijke stroomgeul kwam, verloor het zijn snelheid, zodat het meegevoerde zandige, zwaardere slib direct naast de rivierbedding bezonk en daar aan weerszijden van die rivier natuurlijke wallen opbouwde, die we oeverwallen noemen. De traag stromende rivier vulde ook zijn eigen bedding tussen deze oeverwallen op met slib, zodat de rivier tenslotte als het ware boven het omringende land stroomde. Dit duurde uiteraard niet lang. De rivier, die altijd de laagste plekken zoekt, zocht een geheel nieuwe weg over de brede dalbodem. Wat hij achterliet, was een lage, brede, zandige rug, bestaande uit twee oeverwallen met een opgevlude rivierbedding. Dit geheel noemen we een stroomrug. In de loop der tijden werden vele stroomruggen opgebouwd. In de lager liggende delen hiertussen (kommen genaamd) bezonk de allerfijnste klei bij overstromingen. Deze kommen hebben door de komvorm een slechte afwatering en de bodem bestaat uit een dikke laag ondoorlatende vette klei en kon alleen als weidegrond gebruikt worden. Op de stroomdoorlatende gronden werd ook een laagje klei afgezet, dat zanderiger was en niet zo dik. De waterbeheersing is hier meestal in orde. Daarop liggen dan ook de dorpen en de wegen. Men oefent er akkerbouw uit met eveneens de beste boomgaarden.

De vorming van de diverse grondsoorten¹

De toevoer van het water was in de seizoenen sterk wisselend en grote overstromingen vonden regelmatig plaats. Hierdoor slibden bestaande stromen dicht en ontstonden elders weer nieuwe. We kregen hierdoor een grote verscheidenheid in grondsoorten, die te onderscheiden zijn in:

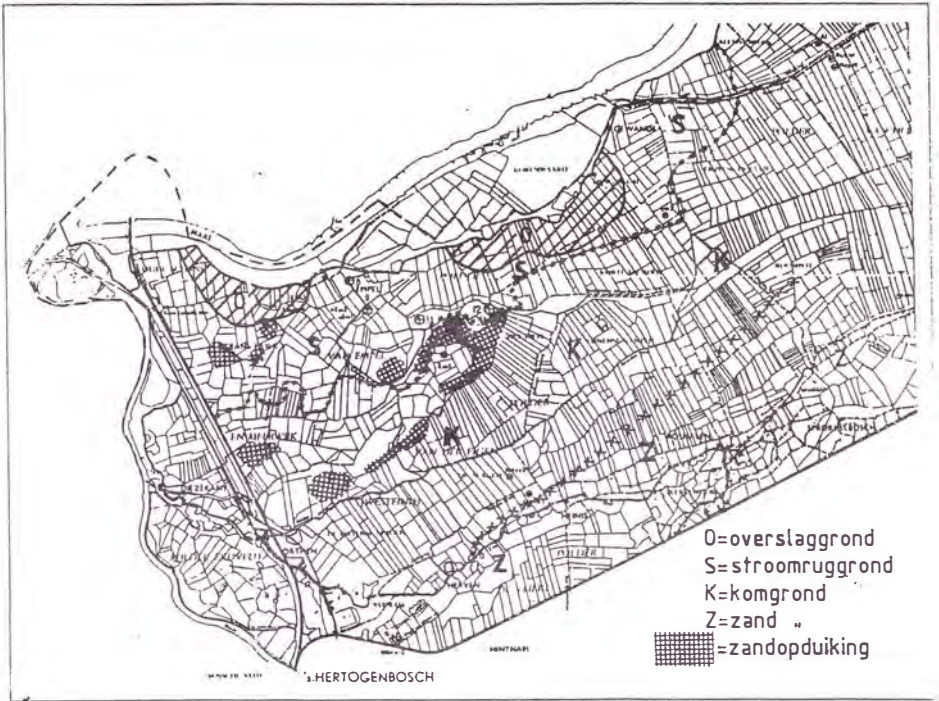
-Stroomruggen of oeverwallen. Deze vinden we op plaatsen die het sterkst onder invloed van de hoofdrivier stonden. Ze werden door aanslibbing van het stromend water afgezet en zijn humusrijke en, door hun hogere ligging, goede gronden, waarop van oudsher akkerbouw plaatsvond;

-Overslaggronden. Dit zijn nog jonge gronden. Ze zijn bij dijkdoorbraken gevormd en liggen over de stroomruggen heen. Bij dijkdoorbraken spoelde het binnenkolkende water met grote kracht door het gat in de dijk en sloeg grote gaten in de bodem. Het uitkomende materiaal zette zich af in de omgeving van de dijkdoorbraak. Het zand uit de ondergrond vermengde zich hierbij met klei. De overslaggronden zijn kwalitatief goede, voor alle gewassen geschikte akkerbouwgronden;

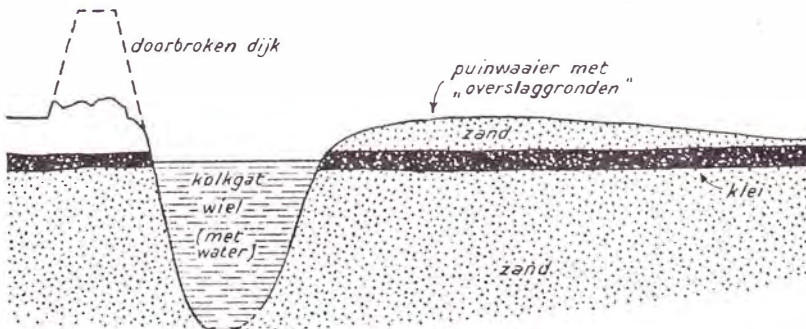
-Komgronden. Grote delen van het Maaskantgebied bestaan uit komgronden. Het

¹ Naar J. de Bekker.

poldergebied lag in een helling, vanaf de hoge Rosmalense zandgrond en ook vanaf de hoge gronden langs de dijk. Het middengedeelte was dus als het ware een kom.

In de winter en voorjaar stond hier dus de langste tijd het water. Door de slechte detailontwatering moest een groot deel daarvan aan de oppervlakte verdampen. De fijnste kleideeltjes bezonken hier, zodat zware en zure klei ontstond. Deze gronden

waren uitsluitend voor hooiland geschikt. Er groeiden voornamelijk slechte grassen, biezen en wat kruidachtige planten. De kwaliteit van het hooi, rijkelijk voorzien van slib was slecht;

-Diluviale zandgrond. Door het opwaaien van zand uit droogstaande stromen en

kreken waren zandopduikingen ontstaan, die boven de omgeving uitstaken. We herkennen de donken en het gebied van het oude woongebied 't Slot. De scheiding van deze zandgronden met de zeer lage komgronden is vaak zeer abrupt. Denk aan de weteringen die vroeger heel kort langs de hoge gronden van 't Slot, den Aalst en de Empelse Hut liepen;

-Oude-bewoningsgronden. Deze vertonen in hun bodemprofiel duidelijk kenmerken van oude bewoning of van begraafplaatsen;

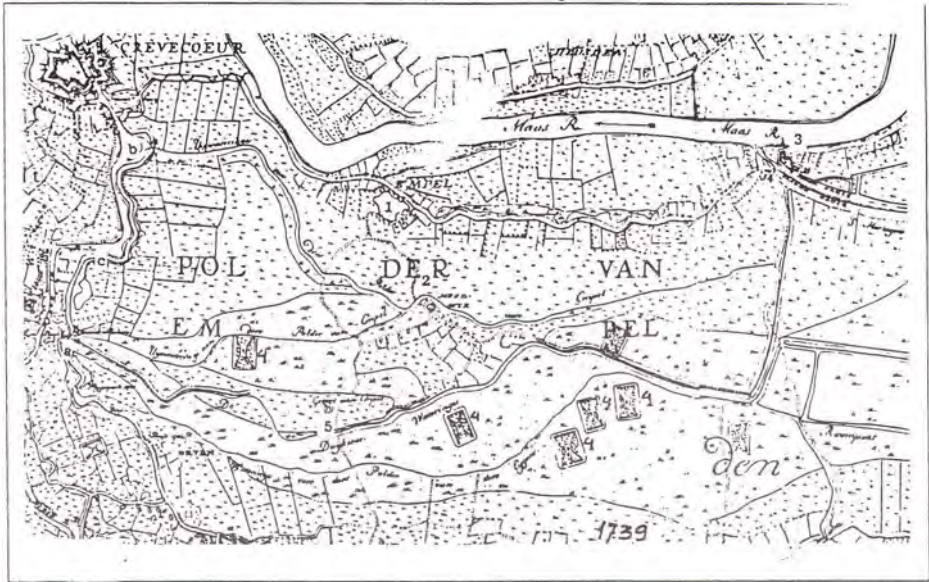
-Zandgronden. Dit zijn hoger gelegen, van oudsher woeste gronden. Bij de ontwikkeling van de landbouw zijn deze gronden ontgonnen. Het gemengd bedrijf in de zanddorpen had zijn weiland op de klei en zijn bouwland op de hogere zandgronden. Door aanleg van dijken kwamen bepaalde terreingedeelten tussen de dijk en de rivier de Maas te liggen. Dit zijn de z.g. uiterwaarden. In feite zijn het stroomruggen, die voornamelijk als hooiland werden gebruikt. De kwaliteit van het hooi was uitstekend en was in trek bij stalhouderijen, de marechaussee en het leger. In Empel en omgeving had *werts-hooi* een goede naam. Door het verschil in terreinhoogten varieerde ook de begroeiing van het gebied. Deze bestond voornamelijk uit houtachtige gewassen, waarvan het soort afhankelijk was van de hoogte van het terrein ter plaatse. In het lage moerassige gebied groeiden veel wilgensoorten, riet en biezen. Op de hoge terreinen stonden meidoorns, eik en her en der een oude *Canada* (populier).

De Beerse Overlaat

Dijkaanleg

Ter bescherming van Hollandse steden als Rotterdam en Utrecht was men rond het jaar 1000 na Christus begonnen met de aanleg van dijken en van hieruit werkte men stroomopwaarts. Tegen 1300 was er een dijk bij Empel. De Maas had voortaan een vaste loop en men legde de dijk aan op de stroomruggen. Om zoveel mogelijk land te beschermen bouwde men de dijken, die overigens veel te wensen overlieten, zo dicht mogelijk langs de rivier. In deze periode ging men op de dijken wonen of men bleef op de hoger gelegen terpen. Door de dijk ontstond er een gebied, waarin het water beheerst kon worden.

De afwatering van de Empelse polder was gericht op de Dieskant (a) waar een stenen uitwateringssluis was. Hierop loosde ook de Polder van der Eigen. Ook was het mogelijk het water te lozen via de Grote Empelse Sluis (b) nabij Treurenburg. Maar als het water van de Dieze te hoog opliep werkte deze niet meer en moest het water vanuit de Dieze met schotbalken worden geweerd. Met de aanleg van de dijken was de Maas niet beteugeld. Door de aanleg van de dijken was de rivier bedding sterk versmald, hetgeen leidde tot veel hogere waterstanden in de rivier met als rampzalig gevolg de vele dijkdoorbraken. Doordat ook nog de Waal en de Maas bij Rossum met elkaar in open verbinding stonden, stroomde bij hoog water

Op dit kaartje van de polder van Empel, anno 1739, is een aantal zaken duidelijk waarneembaar: de afwatering was geconcentreerd op de Dieskant, waar een stenen windmolen voor de bemaling zorgde; een noordelijke wetering loosde bij de Empelse Sluis op de Dieze en de aansluiting liep via de Maasdijk, die bij Treurenburg aansloot op de weg 's-Hertogenbosch-Zaltbommel. Deze weg liep via de Dieskant. Bij Hedel lag een pontveer. Voorts is te zien dat de Schanswiel tot op de Werft lag (1); de restanten van kasteel Meerwijk (2) en het Fort Gewande (3) nog bestonden; in de polder nog een groot aantal eendekooien lagen (4) en er bij de Empelse Hut een galg stond (5).

veel water van de Waal in de Maas (het Schanse Gat vormde de open verbinding tussen de Maas en de Waal). Volgens Dr. Deckers was dit soms het dubbele van de eigen afvoer van de Maas. Vaak ging deze lozing van de Waal op de Maas gepaard met zware ijsgang, zodat de Maasdijk bezweek en het kruierend ijs over de dijken schoof en alles verwoestte wat in zijn weg kwam.

Verdere werkzaamheden

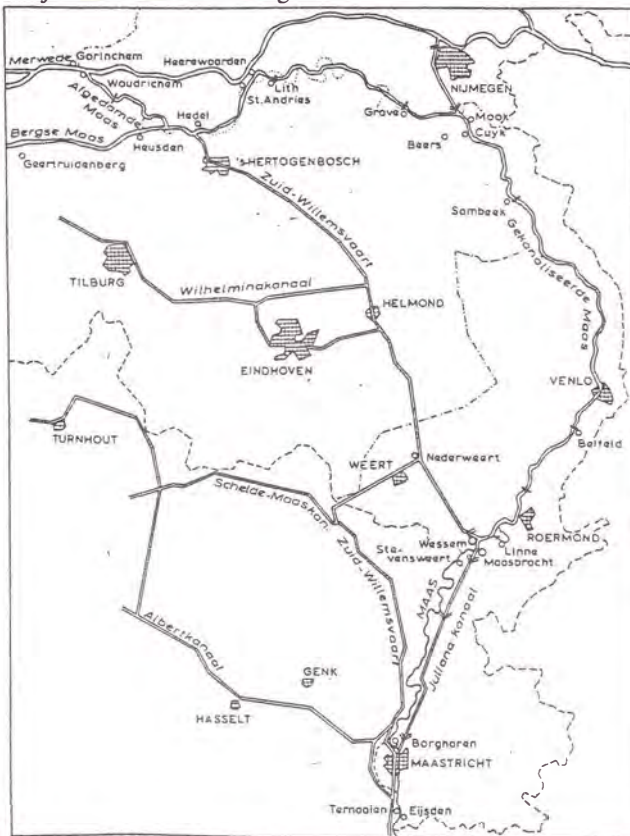
Behalve de dijk aanleg zijn er nog andere verbeteringen aangebracht aan de rivier. De vele bochten ofwel meanders zijn afgesneden (gecorrigeerd). De weg die de rivier af te leggen had, is verkort, waardoor de stroomsnelheid vergroot is, zodat het water sneller wordt afgevoerd. Ook de binnenscheepvaart is hier zeer bij gebaat. Er zijn kribben en strekdammen geplaatst (normalisatie). Hierdoor is de stroomlijn (de verbindingslijn van de snelststromende deeltjes) naar het midden van de rivier gedrongen. Het midden is daardoor ook het diepst en de bochten worden niet verder uitgehold. Door het plaatsen van stuwen en sluisen is de Maas gekanaliseerd. Omdat de Maas een regenrivier is, heeft die zijn hoogste waterstanden in het voor-

en najaar. In de zomer kent de Maas lage waterstanden door de geringere regenval, de grotere verdamping en een groter waterverbruik. Door middel van stuwen kan men de waterstand regelen. Zonder schutsluizen zou de scheepvaart natuurlijk onmogelijk zijn.

Maasverbeteringen: welke en waar?

Op Belgisch grondgebied werd bij Ternaaien ten zuiden van Maastricht de kleine sluis in de Maas (De stop van Ternaaien) vervangen door een grotere, waardoor nu schepen tot 2000 ton de mijnbouw- en industriegebieden van Luik en de Kempen kunnen bereiken. Van Maastricht tot Maasbracht, waar de Maas grensvluis is met België en een vrij groot verval heeft, is in 1915 op Nederlands grondgebied het Julianakanaal gegraven,

dat evenwijdig loopt aan dit riviergedeelte. Tussen België en Nederland kon geen overeenstemming worden bereikt over verbeteringen van de Maas zelf. Van Maasbracht tot Grave is de Maas gekanaliseerd door het bouwen van een vijftal beweegbare stuwen en schutsluizen. Van Grave tot voorbij Hedel is de Maas gecorrigeerd. Hierdoor is dit gedeelte van de Maas enige tientallen kilometers verkort. De bouw van een stuw te Lith bleek noodzakelijk om hogere waterstanden te krijgen bij geringe watertoevoer in de zomer.

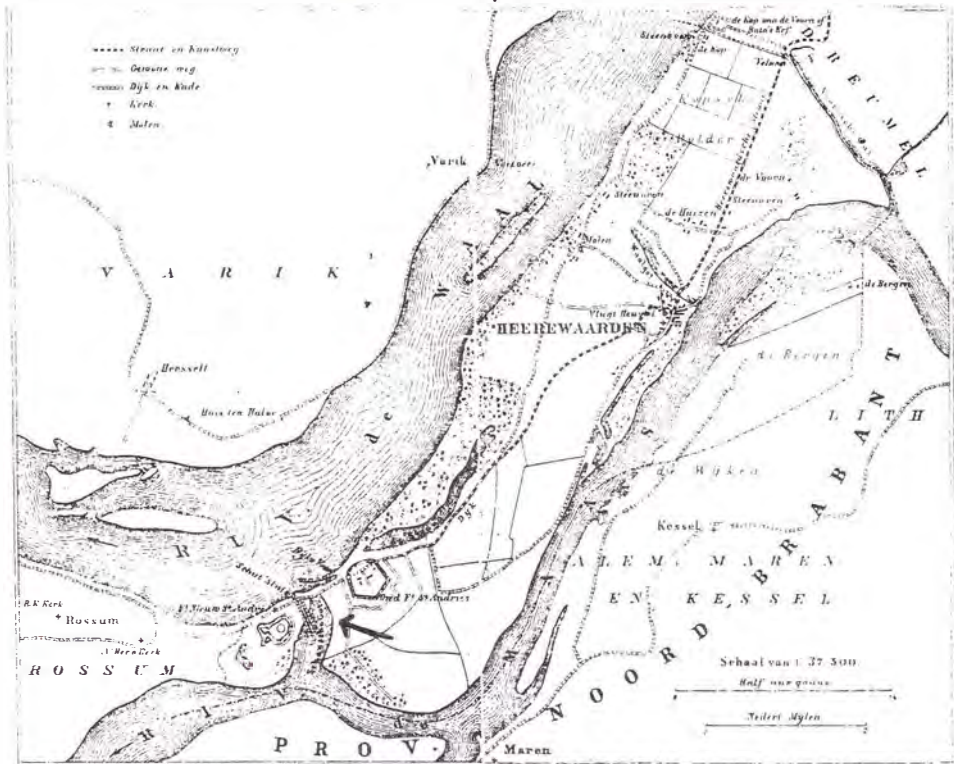

Voorbij Hedel werd de Maasdijk die naar de Waal bij Gorinchem liep, bij Andel afgedamd (Afgedamde Maas). De Bergse Maas werd gegraven en de Amer werd uitgediept om de rivier een eigen uitloop te geven naar het Hollands Diep.

De Beerse Maas met overlaten

In de oudste tijden was de Maas een zelfstandige rivier, die ongeveer daar stroom-

de, waar men op het einde van de negentiende eeuw de Bergse Maas heeft gegraven. De Maas stroomde door de nog niet bestaande Biesbosch en mondde uit in een zeearm die thans niet meer bestaat. Op het einde van de dertiende eeuw werd

Bij de pijl het Schanse Gat.

de Maas met de Waal verbonden om de Waal te ontlasten, met als gevolg zeer hoge waterstanden van lange duur. Dit mede omdat de Waal een gemengde rivier is, die ook in de zomer veel water transporteert. Al het water moest langs Dordrecht naar zee stromen. Met de bedijking van de Maas in de dertiende en veertiende eeuw was de wateroverlast niet ten einde.

Zoals hierboven reeds is vermeld, deden zich door de aanleg van de dijken steeds hogere rivierstanden voor. Het bovenwater moest zich binnen de door de dijken gevormde stroombedding wringen, wat extreem hoge waterstanden met zich meebracht. Op die plaatsen waar nog geen dijken waren aangelegd, stroomde het water bij grote afvoer weer als vanouds door het lage poldergebied naar de Dieze en vandaar weer de Maas op. Ook de dijken aan de Gelderse kant van de Maas kregen het vaak zwaar te verduren. Toen in 1473 Brabant en Gelderland onder de soevereiniteit van Karel de Stoute werden gebracht, liet deze aan de Brabantse kant van de Maas, boven Grave, twee gedeelten onbedijkt. Deze zogenaamde overlaten be-

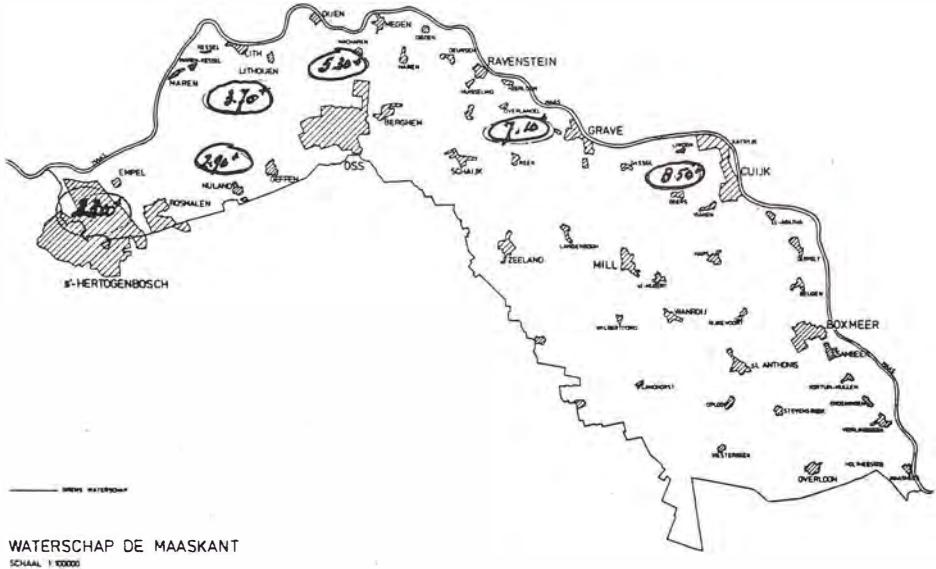
tekenden voor Noord-Oost Brabant alleen maar overlast. We mogen dus concluderen dat Gelderland de voorkeur kreeg boven Brabant. De twee overlaten werden aangeduid als de *Beneden Mond van de Maas* (breed 2500 meter, gelegen tussen Groot-Linden en Gassel) en de *Boven Mond van de Beerse Maas* (breed 800 meter, tussen Katwijk en Cuyk).

Door middel van deze overlaten had men de mate en de plaats van de overstromingen enigszins onder controle. Bij hoog water werkte als eerste de Beerse Overlaat en bij verdere stijging liepen de opeenvolgende polders in de traverse² onder. Door het sluiten van de dam in de Dieze kon dit water weer wegvloeien in de Maas. Het water van de Dommel en de Aa, die in de Dieze uitmond(d)en, werd gestopt en de landerijen rond Den Bosch liepen onder. Omdat de behoefte aan een betere beveiliging zich het eerst benedenwaarts voordeed, werd de dijk daar het eerst verzaard. Van beneden af maakte men een stuk Maasdijk en verbond, om instroming van bovenuit te voorkomen, het bovineind door een dwarsdijk met de hogere zandgronden in het zuiden. Weer later werd weer een stuk Maasdijk aangelegd, dat eveneens verbonden werd met de hogere gronden. Zo ontstonden achtereenvolgens de dwarsdijken Meerdijk, Groendijk en Erfdijk. Deze dwarsdijken hebben een tijd lang als riverdijken gefungeerd. De aanleg van deze dwarsdijken verdeelde de Lage Maaskant in een aantal kommen. Toen de dwarsdijken na voltooiing van het verzaaren van de dijk geen nut meer hadden (in feite waren ze toen een obstakel voor de afvoer van het Beerse Maaswater), ging men langs de traverse over tot de aanleg van dijken of kaden. Dé polders die aldus ontstonden tussen de Maasdijk en de noordkant van de traverse, noemde men binnenpolders. De polders die door de Beerse Maas overstroonden, noemde men buitenpolders. De wateroverlast in de Lage Maaskant werd veelal nog verergerd, doordat de Raam, die zijn water ontvangt vanuit de Peel en in Grave uitmondt in de Maas, bij gestremde lozing zijn water in de traverse van de Beerse Maas stortte. Dit Peelwater was zuur en slecht voor de bodem en men trachtte dit te keren door het aanleggen van dwarsdijken, o.a. de Peeldam bij Velp. Deze liepen echter spoedig over. Ze verdeelden de streek in 'n aantal kommen, waardoor de wateroverlast in plaats van minder erg juist erger werd. Er ontstonden vele twisten tussen de bewoners beneden de dwarsdijk (die droog bleven) en de bewoners boven de dwarsdijk, waarbij de laatsten alleen gebaat waren bij een spoedige doorbraak van de dwarsdijk en hier soms zelf voor zorgden. Soms was er militaire bewaking nodig.

Door de aanleg van de spoorlijn Nijmegen-Boxmeer werd de Boven Mond in 1882 gesloten. J. de Bekker vertelt hierover het volgende: "Het lage gebied waardoor het water van Beers naar Empel werd vervoerd, noemde men de Traverse van de Beerse Maas. De Maas tussen Grave en Hedel vertoonde talrijke bochten en dit riviergedeelte was ook te gering van profiel. Daarbij kwam ook nog het water van de

² Dit is een gebied dat bij een overlaat onder onder komt te staan.

Waal dat bij Rossum voor opstopping van de afvoer zorgde. Bovenstaande omstandigheden zorgden ervoor dat het water jaarlijks een of meerdere malen gedurende enkele maanden over de Beerse Overlaat stroomde. Doordat de terreinhoogte bij Beers (+9m NAP) zeven meter hoger was dan de polder bij Empel, stroomde het water met behoorlijke snelheid door de brede traverse westwaarts. Via enkele sluisen, samen 16,25m breed, moest al het water van de Beerse Maas bij de Dieskant op de Dieze lozen. Dat lukte maar zelden. Als oplossing had men de dijk van de Dieze tussen het gehucht Dieskant en Treurenburg verlaagd aangelegd, zodat deze op zijn beurt weer als overlaat ging werken. Doordat het water van de Dommel en de Aa ook via de Dieze moest worden afgevoerd, kon de grote hoeveelheid niet

Terreinhoogte in meters boven NAP.

door deze rivier worden verwerkt en stroomde het water over de westelijke dijk van de Dieze via Vlijmen en Drunen naar Baardwijk de Maas in. De stad 's-Hertogenbosch lag hierdoor de gehele winter rondom in het water, wat vaak uit krijgskundig oogpunt goed van pas kwam. Van overheidswege werden geen maatregelen ter verbetering van deze toestand genomen. Men koesterde enige hoop dat door de beëindiging van de Tachtigjarige oorlog in 1648 hierin snel verbetering zou komen. Helaas werd Brabant toen ingelijfd bij de Noordelijke Nederlanden en kreeg de status van Generaliteitsland. Dit betekende dat men, zonder enige vorm van zeggenschap, door Den Haag werd geregeerd. Brabant werd als wingewest behandeld. Door de jaarlijkse overstromingen was het Maaskantgebied een prachtige buffer voor Gelderland en Holland, tegen eventuele vijanden, die het op Noord-Ne-

derland hadden gemunt. Aan die *belangen* werd de Maaskant opgeofferd. Het zal nog tot 1820 duren voordat men serieus aan verbeteringen van de afvoer van de Maas gaat denken. Daarvoor was kennelijk eerst nog in de winter van 1819-'20 een zeer heftige overstroming nodig. Door zeer strenge kou zat de Maas totaal dichtgevroren. Toen er dooiwater van boven kwam, brak de Maas bij Grave los en met een ijsdikte van 30 centimeter veroorzaakte dit **benedenstrooms** een groot aantal dijkdoorbraken met geweldige schade aan huizen, vee en wintervoorraden. De regering scheen nu in te zien dat de situatie zo niet langer houdbaar was en stelde een staatscommissie in die als taak kreeg een onderzoek in te stellen naar de beste rivierafleidingen. De commissie adviseerde een verruiming van de Beerse-Maastraverse en het langs deze weg afvoeren van het overtollig van de Maas: ontlasting dus van de grote rivieren ten koste van de Maaskant en zijn bewoners. Gelukkig werd van dit advies maar beperkt gebruik gemaakt. Het gehele tracé van de Beerse Maas werd vrij van obstakels gemaakt, zodat het water nog sneller westwaarts kon. Met de watervrije ophoging van de Beerse Overlaatkade, die in 1942 gereed kwam, was aan de overstromingen van de Maaskant een definitief een einde gekomen. Dat de polder in 1944-1945 weer onder water kwam te staan, was doelbewust veroorzaakt door het Duitse leger, dat op de terugtocht het gemaal op de Dieskant onbruikbaar had gemaakt.

Overstromingen

De Overlaat werkte vrijwel jaarlijks, maar in een aantal jaren leidde dit tot grote rampspoed. In 1658

overstroomde de hele streek, zodat geen gebruik kon worden gemaakt van de in de polder gelegen hooi- en weilanden. In 1712 stond het water tot in mei in de polder. De Lambertuskerk was van af de Maaskant per boot bereikbaar. In 1740 strekte het water zich uit tot Berlicum en Den Dungen.

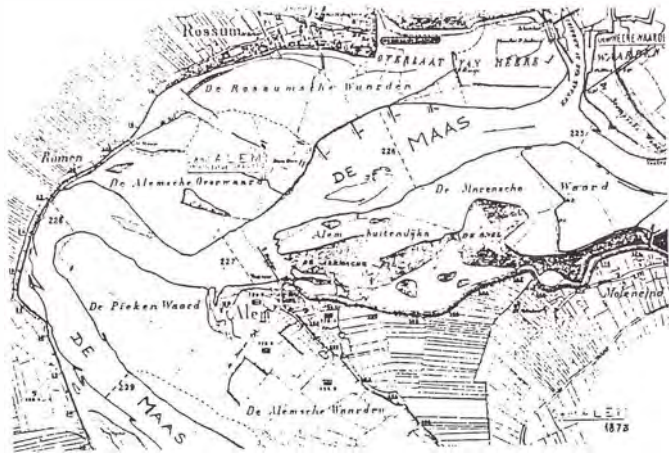
In 1757 overstroomden zestien dorpen, sloegen vier huizen weg en werden er meer dan zeshonderd zwaar beschadigd. In 1799 verloren vijftien mensen het leven en werden elf huizen weggespoeld. In 1876 brak de Maasdijk boven de Blauwe Sluis door. In Rosmalen moesten 1600 mensen hun woningen verla-

ten. Men vluchtte naar de zandruggen tussen Nuland en Rosmalen. Rond de Lambertuskerk werden noodstallen voor het vee ingericht. Ook in 1880 (2 keer), 1881 en 1883 kwamen dergelijke catastrofes voor. In 1924 volgde er weer een grote overstroming en de daaropvolgende winter van 1925-'26 staat bekend als rampjaar (zie plannen ter verbetering).

Plannen ter verbetering³

Wanneer men een bestaande slechte situatie wil verbeteren, moet men de oorzaak hiervan wegnemen. Voor de overlast in de Maaskant waren dat de volgende boosdoeners. De open verbinding tussen Maas en Waal zorgde ervoor dat veel water en ijs uit de

Waal in de Maas stroomde, waardoor een zeer belangrijke oorzaak ontstond voor de talloze dijkdoorbraken. Bovendien waren de vaak te lage Maasdijken van slechte kwaliteit. De vele bochten en het te geringe profiel van de Maas tussen Grave en Hedel deden de afvoer

Afsluitdijk van het Schanse Gat (1854-1856). Verder geeft dit kaartje een beeld van de situatie van de Maas bij Alem in 1873 vóórdat de uitvoering van de Maaskanalisatie (circa 1938) had plaatsgevonden.

sterk stagneren. De overlaat in de dijk bij Beers, zorgde ervoor dat de landbouw in de Beneden-Maaskant niet tot ontwikkeling kon komen en de detailontwatering in de polder was verre van ideaal: de hoofdafvoeren waren in slechte staat van onderhoud en tot in de 18e eeuw moest alles via vrije lozing (dus zonder bemaling) plaatsvinden.

Aan pogingen en plannen om verbetering in de waterstaatkundige toestand in Noord-Oost-Brabant te verkrijgen, ontbrak het niet. Baanbrekend werk in dezen is verzet door Luitenant-Generaal Baron Krayenhoff en Ir. Dr. Lely. Uiteindelijk werd goedkeuring verkregen voor het dichtens van de open verbinding tussen Waal en Maas bij Heerewaarden. Wel werden toen (1854-'56) twee overlaten bij Heere-

³ Naar J. de Bekker.

waarden ingericht. Bij hoog water op de Waal kon dus nog op de Maas worden geloosd. Dat dit ook gebeurde, blijkt bijvoorbeeld uit de dijkdoorbraken die later plaatsvonden, (o.a. die van 1876 en 1880, zoals reeds gezegd). Maar goed, bij niet al te hoge waterstanden op de Waal gaf dit reeds verlichting in de Lage Maaskant. Ten behoeve van de scheepvaart werd in 1856 bij Rossum de sluis St. Andries gebouwd. Deze werd in 1934 vervangen door de sluis die thans nog als zodanig in functie is. Na veel aandrang uit de provincie Noord-Brabant kwam Rijkswaterstaat in 1882 met een plan van Ir. Lely, waarin de scheiding van Maas en Waal was verwerkt. In dit plan waren vele van de eerder gelanceerde ideeën van Baron Krayenhoff opgenomen: door afdamming van de Maas -uitgevoerd tussen 1888 en 1904- bij Hedikhuizen en Andel naar Keizersveer ontstond een nieuwe Maasmonding en de Heerewardense overlaten werden in 1890 gesloten.

De sluiting van de Beerse Overlaat?

De scheiding van Maas en Waal was nu gerealiseerd. Vanuit die hoek behoefde dus geen onheil meer te worden verwacht. Groot was de vreugde in de Maaskant en ook in 's-Hertogenbosch. Men kon nu aan een betere waterstaatkundige stand in het Maaskantgebied verderwerken. Restte nog de sluiting van de Beerse Overlaat. De vooruitzichten waren positief. Wat was namelijk het geval? In de overeenkomst over de verlegging van de Maasmonding, gereed in 1904, was bepaald dat Noord-Oost-Brabant aan dit werk een bedrag van 2 miljoen gulden zou bijdragen, de Beerse Overlaat definitief gesloten zou worden zodra de Maasmond gegraven was *-het onvoorstelbare gebeurde!-*, de nieuwe Maasmond gerealiseerd werd en Noord-Oost Brabant de 2 miljoen gulden betaalde. Maar... het rijk gaf geen toestemming om de Beerse Overlaat te sluiten!

De geschiedenis herhaalde zich, want het waren weer de Geldersen die hun beklag hadden gedaan in Den Haag. Ze betoogden dat de afvoercapaciteit van de Maas tussen Grave en Hedel te klein was, waardoor bij hoog water de Gelderse dijken het zouden begeven. Noord-Brabant had in de Tweede Kamer ook afgevaardigden die zich de kaas niet van het brood lieten eten, zodat de minister, echter pas in 1919, de Commissie-Jolles instelde, die met adviezen moest komen die tot verbetering van de toestand moesten leiden. Het advies hield in dat de Beerse Overlaat zou worden opgehoogd tot +10,80m NAP: dan was, naar men had berekend, het grootste gevaar geweken. De regering ging met dit voorstel akkoord, maar stelde als voorwaarde dat een overkoepelend lichaam zou worden opgericht, waarmee men ten opzichte van de verdere plannen kon overleggen. Ter voldoening van die wens werd bij KB van 14 maart 1921 het *Waterschap De Maaskant* opgericht. De ophoging van de Beerse Overlaat tot +10,80m NAP werd in 1922 uitgevoerd. Misère alom echter toen in de nacht van 6 op 7 maart 1923 de Overlaat weer ging werken. Maar men herstelde de schade en het zou nu toch wel even rustig blijven. In de Maaskant gingen de boeren grasland scheuren en wintergranen zaaien. Dat zou nu toch moeten kunnen. Op 5 maart 1924 bereikte de Maas bij Grave een stand

van +11,16m NAP. De gehele Maaskant liep weer onder en de wintergranen spoelden weg. Deze overstroming betekende niets in vergelijking met de ramp in de winter van 1925-'26. In de Brabantse rivierdijken ontstonden veertien doorbraken en diverse dorpskernen kwamen meters diep in het water te staan. De linker- en rechterdijk van de Dieze stroomden over en het hele gebied van Engelen tot Waalwijk overstroomde. Geert Carpay, toen 8 jaar oud, weet zich nog goed te herinneren dat het water zowel aan de rivierkant als aan de polderkant boven tegen de kruin van de Empelse Benedendijk stond. Ook de Gelderse Maasdijken braken door, zodat het gehele land van Maas en Waal overstroomde. "Nu waren de rapen pas goed gaar!" Dr. Ir. Lely kreeg direkt opdracht een zodanig plan op te stellen dat de waterstanden van 1926 niet meer te duchten zouden zijn. Reeds op 21 juli 1927 bracht Lely zijn rapport uit, waarin de volgende uit te voeren werken werden voorgesteld: kanalisatie van de Maas van Grave tot de Blauwe Sluis in Gewande waarbij vijf bochten in de Maas zouden worden afgesneden, verbreding van het zomerbed van de Maas van 75 tot 100 meter, bouw van de stuw bij Lith om te zorgen dat de Maas ook in de zomer bevaarbaar zou blijven en het dichten van de Beerse Overlaat tot zogenaamde bandijkhoogte (+12,60m NAP). Hierbij werd de restrictie gemaakt dat na uitvoering van bovenstaande werken eerst moest blijken dat de gekanaliseerde Maas de maximale rivierafvoer van 3200m³ per seconde zou kunnen verzetten. De provincie Noord-Brabant besloot in samenhang met genoemde werken de rivierdijken extra te verzwaren, waarbij gebruik werd gemaakt van de vrijkomende specie bij de kanalisatie-werkzaamheden. In 1938 kwamen de dijk- en rivierverbeteringen gereed. In 1939 werd de afvoercapaciteit van de verbeterde Maas voldoende bevonden. Op 9 april 1940 gaf de minister zijn goedkeuring aan een waternrije afsluiting van de Beerse Overlaat. Ondanks de oorlogssituatie kwamen de geplande werken in 1942 gereed. Aan de eeuwenlange misstanden is toen een einde gekomen!! Op het monumentje dat langs de weg van Beers naar Cuyk werd opgericht, kwam de volgende tekst van Prof. Dr. L.C. Michels te staan:

Geen beter bate dan de kost
Die ons van overlast verlost,
En van de Beerse Overlaat
Niet dan 't gedenken overlaat.

Waterschappen en gemalen

Waterschappen

Een waterschap is een polder of vereniging van polders onder één bestuur dat voor waterkering en waterlozing zorgt. Op de vraag wie al deze afwateringskwesties regelt, is niet zo gemakkelijk antwoord te geven. Tegenwoordig worden de grote projecten, zoals bijvoorbeeld de Zuiderzeewerken en de Deltawerken, vrijwel steeds door de landelijke overheid betaald. Er is daarvoor een aparte dienst ingesteld, nl.

Rijkswaterstaat, die overigens nog andere werken, zoals aanleg en onderhoud van rijkswegen onder zijn beheer heeft. De meeste regionale waterstaatswerken staan onder beheer van plaatselijke bestuurslichamen, die waterschappen genoemd worden. Zo'n waterschap is een publiekrechtelijk lichaam. Dit houdt in dat het bevoegd is om in een bepaald gebied zelfstandig bepaalde aangelegenheden te regelen zonder bemoeienis van gemeente, provincie of rijk. De waterschappen zijn in hun gebied in waterstaatszaken autonoom. Wel hebben de Provinciale Staten het recht om nieuwe waterschappen te stichten en oude op te heffen en hebben ze samen met het rijk het toezicht over de waterschappen. In de lage helft van Nederland vinden we waterschappen van allerlei soort. Sommige beheren alleen een weg of een dijk, andere een hele polder. De belangrijkste hebben het beheer over de boezemgebieden en worden in West-Nederland ook wel Hoogheemraadschappen genoemd. In vele streken van de hoge helft zijn de waterschappen van meer recente datum. Voor een goede afwateringsregeling was het noodzakelijk dat het hele stroomgebied van de riviertjes onder één waterschap viel. Vanouds geldt het principe: *Wien het water deert, die het water keert*. De onkosten van de strijd tegen en om het water worden gedragen door de ingelanden, dat zijn zij die als regel binnen een waterschap grond bezitten. Het waterschap heeft het recht om de z.g. waterschapslasten om te slaan over de ingelanden. Het bestuur van een waterschap wordt gewoonlijk door deze ingelanden gekozen. De leden van het dagelijks bestuur worden heemraden of hoogheemraden genoemd; hun voorzitter is de *dijkgraaf*. Dit geldt alleen voor waterschappen met waterkerende dijken. In andere gevallen, zoals bij Aa en Dommel, heet die persoon *watergraaf*. De Rosmalense polder maakt vanzelfsprekend deel uit van het beheersgebied van de Maaskant, dat in de 19e eeuw uit 43 kleinere waterschappen bestond. Rosmalen behoorde grotendeels tot de Polder van der Eigen. Op bestuurlijk gebied in de periode 1250-1300 was het streven van landheren zoals de graaf van Holland en

De polders van Empel en Meerwijk, de Vliert, het Ertveld en van der eigen (west) in 1851 (Top. en Mil. Kaart, 1851, blad 45).

De Rosmalense polder maakt vanzelfsprekend deel uit van het beheersgebied van de Maaskant, dat in de 19e eeuw uit 43 kleinere waterschappen bestond. Rosmalen behoorde grotendeels tot de Polder van der Eigen. Op bestuurlijk gebied in de periode 1250-1300 was het streven van landheren zoals de graaf van Holland en

de hertog van Brabant hun gezag over de hun onderhorige gebieden te versterken. In Holland gingen ze zich steeds meer bemoeien met de autonome streekwaterschappen, inzake de lastenverdeling, de bestuursopbouw en de waterschapsorganisatie.

Allengs werd het gewoonte dat de landsheer de waterschapsbevoegdheden plechtig afkondigde d.m.v. een op perkament gestelde en van zijn zegel voorziene oorkonde. Zeer waarschijnlijk was omstreeks 1300 in de regio Den Bosch van een soortgelijke ontwikkeling sprake. Het is in ieder geval duidelijk dat hertog Jan II van Brabant zich omstreeks 1300 herhaaldelijk inliet met de *inrichting* van het gebied van de lage Maaskant. Zo werden op grote schaal gronden uitgegeven aan de inwoners van Rosmalen en Nuland. In deze tijd dook voor het eerst de naam *Eyghen* op, als aanduiding voor het rechtsgebied van het waterschap *De Polder van der Eyghen*. Met *Eyghen* werd in het spraakgebruik van die tijd bedoeld: het land dat rechte

ns in eigendom is verkregen. Het oudst bekende schepencollege van Rosmalen en Nuland heeft zich zeker met dit gebied bemoeid, aangezien de leden ervan zich *scepen uten Eighen* noemden. Zeker is dat in 1309 de oorkonde werd uitgevaardigd die hier is afgebeeld. Het jaar van opheffing van *De Polder van der Eyghen* is 1942. Hij is vervolgens opgegaan in *De Polder van der Eigen en Empel*, die in 1973 tenslotte opging in *De Maaskant*. In feite was *De Polder van der Eigen en Empel* een combinatie van *De polder van der Eigen* en *De polder van Empel en Meerwijk*. Van het laatstgenoemde waterschap ontbreekt het jaar van oprichting, maar dit was in ieder geval vóór 1315. De beide polders hadden reeds vanaf 1880 een gemeenschappelijke bemaling (via een stoomgemaal op de Dieze), hoofdafwatering en een irrigatiesluis. Feitelijk

van de *HEEMRADEN* des *POLDERS*
van der *EYGEN*.

WY N: N: beloven, en sweeren haer Hoog Mog de Souveraine Heeren Staaten Generaal dezer Vereenigde Nederlanden getrouw te zyn, alle Dyken en Water-Regten te helpen vermeerderen, en zoo wanneer wy geboden worden ter Schouw ter goeder tyd te komen, het zy dan op de Dyken, Weeteringen, Togt-Graven en andere Waterlaaten, alle Keuringe, Chieringen, en goede Ordonnantie daar op te helpen Chieren, en Ordonneeren de zelve ook te onderhouden, opregte Vonnisse daar op te helpen wyzen, zonder eenige partye daar inne te dragen, ende in alle noot, te zyn Water-noot of andersints de Dykgraven te volgen, en des gemeene Lands Nuth en Profyt te helpen zoeken en vorderen, dat wil ik niet laten om giften, om gaven, nog om geenderley nood, nog om de vrees van de dood, dan zal en belove alles te doen, wes een opregte Heemraad haer Hoog Mog: en des gemeene Lands profyt schuldig is om te doen :

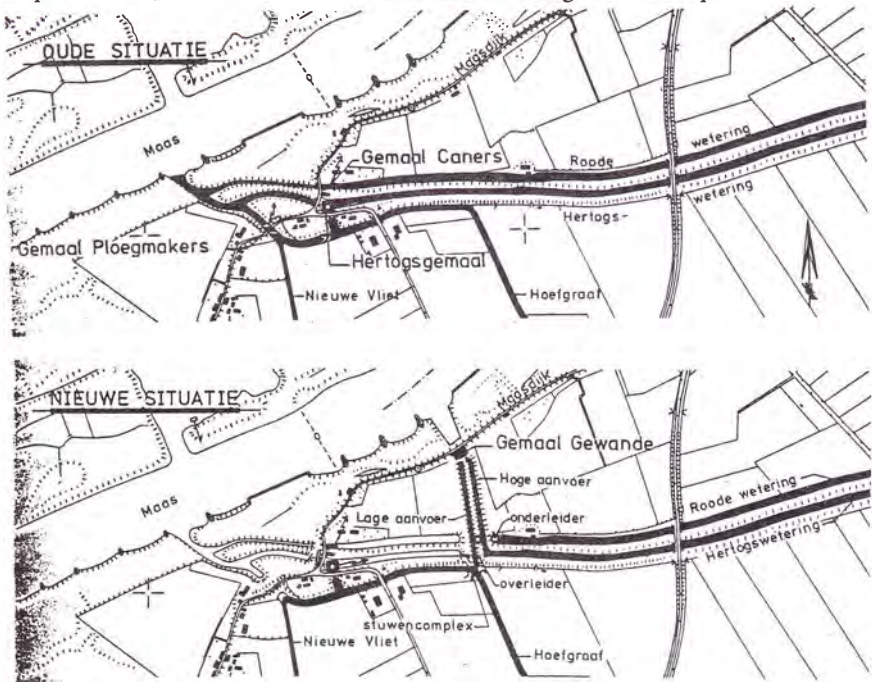
Dat zweere Ik, zoo waarlyk help
my Godt Almagtig.

De eed die de heemraden van de polder van der Eigen moesten afleggen (Arch. Polder van der Eigen, inv.nr. 69).

vormden ze één polder. Het besluit de beide waterschappen te doen opgaan in *De polder van der Eigen en Empel* was dan ook een logisch gevolg. De vele waterschappen hebben een verschillend geboortjaar en hebben min of meer naast elkaar geleefd, maar zijn tenslotte alle opgegaan in *Waterschap de Maaskant*, dat nog onlangs van zich liet horen.

Waterbeheersing⁴

Waterbeheersing houdt in dat ervoor gezorgd wordt dat er in het beheersgebied niet teveel, maar ook niet te weinig water is. Het teveel aan water wordt uitgemaal op de Maas, het tekort wordt vanaf die rivier ingelaten. De periode 1925-1940

De bouw van gemaal-Gewande omvatte meer dan een gebouw met machinerieën erin! Uit: brochure *Gemaal Gewande gebouwd in opdracht van het waterschap De Maaskant te Oss* (oss, 1979), pag. 12.

kenmerkt zich vooral door de strijd tegen het water. In de jaren daarna kampt men herhaaldelijk met watertekorten, waarbij het *teveel* niet op de achtergrond wordt gedrongen. De verbetering van de afwatering van de Hertogswetering stond daarbij centraal. Omdat de belangen voor het gehele gebied golden, werd het waterschap *De Hertogswetering* opgeheven en ondergebracht bij het waterschap *De Maaskant*,

⁴ Naar drs. H. Buyks.

waaronder een veertigtal waterschappen viel. Behalve de Hertogswetering kwamen bij Gewande nog een paar hoofdwaterleidingen in de Maas, nl. de Rode Wetering (vanuit het Laag- en Hoog Hemaal), de Hoefgraaf en de Nieuwe Vliet (vanuit het gebied ten Zuiden van de Hertogswetering). Ook bij de uitmonding van die waterleidingen kwamen gemalen.

Voor de Hertogswetering en de Hoefgraaf werd in 1940/'41 het *Hertogsgemaal* gebouwd. De Rode Wetering kreeg in 1933/'34 een gemaal dat in de jaren vijftig *Canners* (naar een dijkgraaf) werd genoemd. De Hoefgraaf en de Nieuwe Vliet beschikten sedert 1953 over het gemaal *Ploegmakers* (naar een dijkgraaf). In 1976 onder dijkgraaf L. de Bekker nam het nieuwe gemaal *Gewande* de taken van de net vermelde gemalen over.

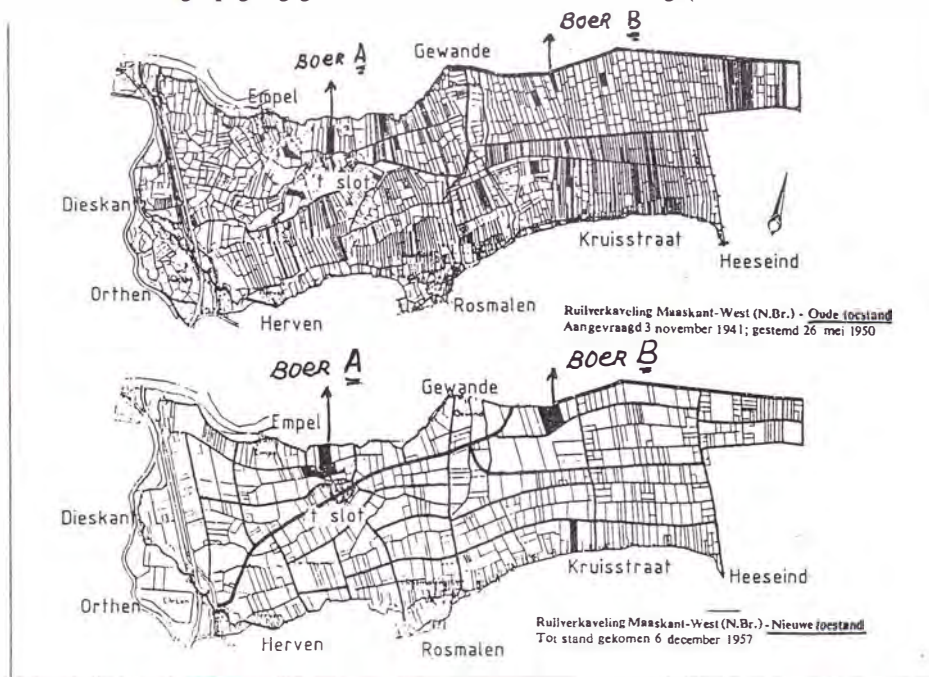

Het nieuwe gemaal. Coll. Harry Coppens.

Vanaf die tijd is *De Maaskant* in staat een doeltreffende waterhuishouding te voeren in het hele beheersgebied vanuit Gewande en vanuit Grave, waar het gemaal *Van Sasse* (Sasse van IJsselt was Kamer- en Statenlid en dijkgraaf), zij het na grondige aanpassingen, nog steeds functioneert.

De ruilverkaveling Maaskant-West⁵

Doordat bij hoge waterstanden het water vrijelijk gebruik kon maken van de tijdelijke, verbrede rivierbedding, de traverse van de Beerse Overlaat, was de Maaskant het kind van de rekening. Het middengedeelte was vanwege de jaarlijkse overstromingen onbewoond, m.u.v. de hoger gelegen zandkoppen. Door de overstromingen is de structuur van de zware komgronden sterk verslechterd. Aan de ongunstige productieomstandigheden kon de boer weinig doen. De grootste belemmering voor de ontwikkeling van de Maaskant is te wijten aan de slechte waterstaatkundige toestand. Door de kanalisatie van de Maas en het dichtenvan de Beerse Overlaat is de verbetering op gang gekomen. Met de ruilverkaveling (een kavel is een deel

Oude en nieuwe toestand in de ruilverkaveling *Maaskant-West*. Ook de gronden van enkele gebruikers zijn in de oude en nieuwe situatie weergegeven. Opvallend is de enorme lengte aangelegde wegen.

van een verdeeld gebied) is de situatie in de polder op velerlei gebied grondig veranderd. Een nadeel was dat er een aanslag werd gepleegd op een stuk natuur. De ontwikkelingen in de landbouw vroegen echter om verandering. Door erfenis-

⁵ Naar Jacques de Bekker.

sen en huwelijken waren met name de oudere landbouwgronden herhaaldelijk verdeeld en samengevoegd. De bedrijven lagen versnipperd en verspreid over een grote oppervlakte. Een bedrijf van rond de 10 ha kon verdeeld zijn over 20 à 30 percelen, die ver van de boerderij verwijderd lagen. Ze waren dikwijls moeilijk bereikbaar. De perceeltjes waren te klein voor de moderne landbouwmachines. Veel grond ging verloren door sloten en weggetjes. De verspreide ligging in combinatie met de slechte bereikbaarheid hield tevens veel tijdverlies in. De belangrijkste voordelen van de herverdeling waren: een gunstiger en meer aaneengesloten ligging van de percelen, een betere regeling van de waterbeheersing, grondverbetering door o.a. diepploegen en egalisatie, een modern wegennet en de bouw van nieuwe boerderijen.

Omdat de polder, zoals reeds vermeld, uit meerdere grondsoorten bestond, ging het herverdelen nou niet bepaald van een leien dakje. De boeren kennen hun polder maar al te goed. Ook de veldnamen van de verschillende delen spreken in dezen dikwijls een duidelijke taal. Het tweede deel van de samenstelling van zo'n veldnaam, b.v. Rietbeemd, gaf de aard van het perceel aan. Die naam was niet zomaar gegeven en de boer wist wat hem bij de volgende veldnamen te wachten stond. Hier volgen enige verklaringen (uit Boschboom Bladeren) van veel voorkomende woorden, die bij samenvoeging met een ander woord een karakteristieke veldnaam opleveren.

aangelag: land bij of aan een woning of bedrijf gelegen.

akker: perceel landbouwgrond.

baak, baken: afgebakende percelen.

beemd: perceel hooiland.

berg: hoger gelegen, zandig land.

boonhof: oude naam voor moestuin (ook koolhof of pepers).

braak: gebroken grond, braak liggende of tijdelijk verlaten landbouwgrond.

broek: waterrijk weiland, alleen zomers geschikt voor weiden van vee.

dam: aan dam of dijk gelegen veld.

donk: hoger gelegen terrein, geschikt voor bewoning.

dries: bij een woning gelegen omheinde plaats, meestal gebruikt om vee tijdelijk bijeen te houden.

eeuwsel: weiland bij het huis gelegen (zie dries).

eng: aan alle zijden omsloten, ingeëngd

land.

gelook(t): omheind land, vgl. *luiken* = sluiten.

gemeynt: of het geheel van de gronden die in vroeger tijd in gemeent (= gemeenschappelijk) bezit waren, waarvan in de loop der tijden delen aan particulieren in gebruik werden gegeven of verkocht.

groes: slecht weiland.

haar, haren: hoger gelegen landerijen.

heng(e): hellend of glooiend terrein, vgl. (Duits) *Abhang* = helling.

hei: heiland, ontgonnen heidegrond, waarin vee kon weiden en beschutting vinden (= hei en wei).

ham: betere landbouwgrond.

heuvel: (ook) hoog gelegen terrein.

hoefslag: land dat tot hoeven geslagen is, d.w.z. verdeeld in hoeven, d.i. stukken grond van een bepaalde grootte,

ten behoeve van de landbouw.

hoeve of hove: deze moest een huishouden kunnen onderhouden. De grootte van de hoeve kon verschillen naargelang de kwaliteit van de grond. In later tijd is een hoeve steeds een groter boerenbedrijf (bouwhoeve, bouwman), en een boer of keuter een klein bedrijfje. Bij de rechten in de gemeynt werd vroeger onderscheid gemaakt tussen een ploegrecht (voor een groot bedrijf) en een kotersrecht (voor een klein bedrijf).

hof: omtuinde d.i. door heggen of hagen omgeven tuinbouwgrond; aan of bij een huis gelegen moestuin, siertuin of boomgaard.

hofstede: plaats waar een huis staat of kon staan, huis, plaats; later identiek met boerenhofstede, boogaard, hoog gelegen akker.

hool: afgegraven terrein.

hoornik (ook horrik of hoernoek, vgl. het Engelse *nook* en ons *nok* [van een dak]): een stuk land dat in een hoek of bij een dijk gelegen is.

hust(en), hosten?: misschien een samentrekking van *hofsteden*.

kamp (Latijn *campus*): groot perceel grond, al naar het gebruik nader gespecificeerd als weikamp, haverkamp e.d., door hagen of sloten begrensd.

kooi: ruimte voor het vangen of vast

houden van vee (schutskooi), schapen (schaapskooi) of eenden (eendenkooi).
laar: weiland nabij bos gelegen of omringd door bos.

rijt: smalle waterloop in het terrein, die het land doorsnijdt.

rul(len): droog en los, mul of zandig land.

schoor: brug, oeververbinding, ook de begrenzing.

scho(o)t: in cultuur gebracht, afgeschoten land.

slag(en): verkorting van hoefslag.

streep (ook strijp): smal perceel bouwland.

veld: onbebouwde grond buiten de bebouwde of bewoonde grond gelegen (het vrije veld); ook de in gemeenschappelijk gebruik zijnde grond, later afgebakend en onderscheiden naar het gewas: knollenveld, grasveld, heideveld.

ven: natuurlijke waterplas, soms in cultuur gebracht door ontwatering.

vonder: veldbrug bestaande uit een plank.

voor: streep of bedding getrokken door een ploeg.

voort: oversteekplaats voor vee etc., eventueel met behulp van een plank.

wal: lage dijk.

weyer: vijver of viswater.

wiel: diepe plas, ontstaan na dijkdoorbraak.

Reeds voordat in 1942 de Beerse Overlaat daadwerkelijk was gesloten, had het gemeentebestuur van Empel al in 1941 voor zijn gehele grondgebied, behalve de Koorwaard en Hedelse Waard, bij Gedeputeerde Staten een aanvraag tot ruilverkaveling ingediend. Het hoofdbestuur van de NCB te Tilburg deed dit eveneens voor het gebied Orthen, Rosmalen en Nuland, dat ten noorden van de oude waterkerende dijk was gelegen. Beide aanvragen werden aanegekoppeld, zodat een ruilverkavelingsblok van 3440 ha ontstond. Gedeputeerde Staten keurde het totale plan van uitvoering goed. Het te verkavelen blok kreeg de naam *Ruilverkaveling*

Maaskant-West. Hoewel er nog al wat oppositie was uit de hoek van de grootgrondbezitters, werd de ruilverkaveling op 26 mei 1950 met overgrote meerderheid aangenomen. De uitslag was als volgt: Er waren 1345 stemgerechtigden, waarvan er 1185 vóór uitvoering van de ruilverkaveling stemden. Zij vertegenwoordigden circa 2718 ha. Daarentegen stemden 160 eigenaren, met te zamen 720 ha, tegen de ruilverkaveling. De plaatselijke commissie, in wezen het wettelijk uitvoerend lichaam, bestond uit A.G. Meijs (voorzitter), J.J.M. Wagemakers (secretaris), Marinus Westerlaken uit Rosmalen, Frans Hanegraaf uit Kruisstraat, Steven Tibosch uit Rosmalen-Heinis en Jan van den Eng, Empel-Gewande.

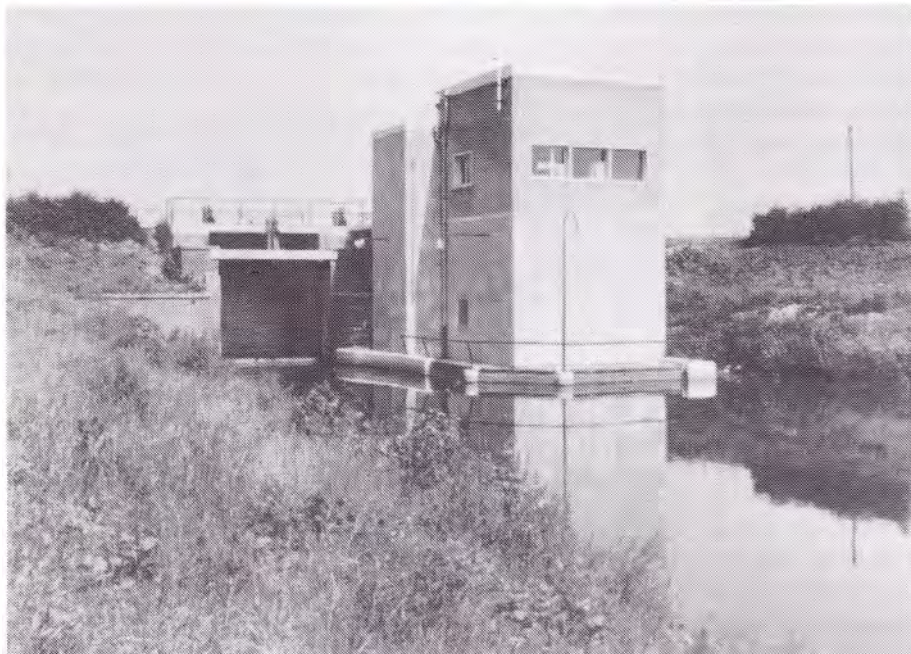
De commissie werd bijgestaan door Ir. J. Stuurman als landmeter-deskundige van het kadaster en Ir. J. Krügers en J. Bonsma van de Cultuurtechnische Dienst. De keuze voor de cultuurmaatschappij viel op de Nederlandse Heidemaatschappij. De daadwerkelijke uitvoering van het werk startte op 4 november 1950 met de aanleg van de weg Rosmalen-Nieuw-Empel. In de jaren die daarop volgden,

Wenszitting van de ruilverkaveling. Secretaris Wagemakers en Marinus Westerlaken wachten rustig de bevindingen af van landmeter Stuurman en twee agrariërs.

werd een grote lengte nieuwe wegen aangelegd, waterlopen gegraven en er werd enorm veel kavelwerk uitgevoerd. Alle percelen kwamen aan een verharde weg te liggen. Dat was een geweldige verbetering ten opzichte van de vorige situatie, toen veelal via diverse andere percelen, soms van een andere gebruiker, de ontsluiting plaatsvond. Belangrijk voor de gemeente Empel was de aanleg van een aantal wegen ter ontsluiting van het nieuwe dorp. Tot 1952 moest, als weg naar Den Bosch, gebruik worden gemaakt van de Balkweg. Deze was tijdens de winter zeer slecht begaanbaar. Dergelijke zaken waren geen reclame-objecten voor het nieuwe dorp. Pas toen de provinciale weg naar Den Bosch gereed was, kwam hierin verbetering. Een belangrijk facet in de ruilverkaveling was de wijziging in de waterstaatkundige toestand van de Empelse polder. Tot dan toe werd het waterpeil van het overgrote

deel van de polder op het gewenste niveau gehouden door middel van het gemaal op de Dieskant. De capaciteit van deze bemalingsinstallatie zou in de toekomst te laag zijn, doordat het water sneller toestroomde en ook door het nieuwe polderpeil dat na de ruilverkaveling zou worden gehanteerd. In het kader van de Ruilverkaveling Maaskant-West werd in Gewande een nieuw gemaal gebouwd, dat verbonden werd met de nieuw gegraven hoofdwaterlopen in de Empelse polder. Het gemaal

Het gemaal *Ploegmakers*, dat in 1953 in gebruik werd genomen, werd, in verband met de concentratie van de bemalingen in Gewande, in 1979 al weer buiten gebruik gesteld. Omdat er geen andere bestemming voor dit gemaal was, werd het na 25 jaar weer gesloopt.

kreeg de naam van J. Ploegmakers, die van 1939 tot 1941 dijkgraaf was van het waterschap *De Maaskant*. Het gemaal op de Dieskant werd na de bouw van dit gemaal buiten gebruik gesteld.

In 1955 werd aan het ruilverkavelingswerk ook nog de mogelijkheid van boerderijbouw toegevoegd. Hiervan werd voornamelijk gebruik gemaakt door Orthense en Rosmalense landbouwers. In het kader van de ruilverkaveling werd circa 50 km verharde weg aangelegd en circa 75 km waterlopen gegraven. Het kavelwerk werd soms wel erg vergaand doorgevoerd. Langs de Benedendijk werden bijvoorbeeld de bestaande grienden geroid en tot cultuurgrond ingericht. De kosten van de daarmee verband houdende werken waren vele malen hoger dan de waarde van de gewonnen cultuurgrond. Bovendien ging hierdoor een mooi stuk natuur verloren. De uitvoering van de ruilverkaveling *Maaskant-West* kwam in 1957 gereed. Gesteld

mag worden dat door de uitvoering van dit enorme werk de produktieomstandigheden van de landbouwers in belangrijke mate werden verbeterd.

Langs de Maas

Het fort Crevecoeur

Van het fort *Crevecoeur* heeft U waarschijnlijk al dikwijls gehoord. Dit fort dateert van circa 1587 en is in de loop der eeuwen door verschillende legers bezet geweest.

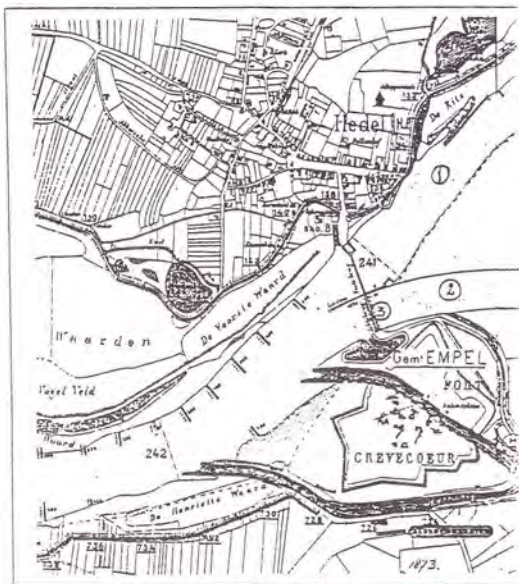
De restanten van het fort Crevecoeur.

Het was op een zeer strategisch punt gebouwd op de plaats waar de Dieze uitmondt in de Maas. Wie *Crevecoeur* in bezit had, controleerde de scheepvaart van en naar Den Bosch. Dit fort heeft zijn ontstaan te danken aan graaf Van Hohenlo, *veldoverste in Staatsche dienst*, die in 1587 daar ter

plaatse de overwinning bevocht op de Spaanse veldheer Claude de Barlaimont, heer van Haultepenne, die ten gevolge van opgelopen verwondingen op 14 juli van dat jaar in Den Bosch overleed. Het verlies van deze dappere krijgsman zou de Spanjaarden die plaats *Crepicordium*, *Crevecoeur* (Harteleed) hebben doen noemen, doch meer waarschijnlijk hebben de Bosschenaars, zoals zij het fort Hendrik Maria *Den Papenbril* noemen, het fort aan de Maas *Crevecoeur* genoemd, "wijl hierdoor de vaart uit 's Bosch naar de Maas gestremd kan worden.

Nauwelijks had Hohenlo deze nieuwe versterking opgeworpen, of hij liet ze weder slechten; zij werd door de Spanjaarden in 1589 opnieuw in staat van verdediging gesteld en het volgend jaar door prins Maurits bemachtigd, die in 1593 den graaf van Mausfeld noodzaakte zijn beleg voor het fort op te breken. Het gelukte in 1599 aan de Spaansche krijgsmacht, na het fort slechts één dag beschoten te hebben, weder te veroveren, waarop de gouverneur der Nederlanden, de kardinaal Andreas van Oostenrijk, stichter van het fort St. Andries, hetzelfde deed uitleggen. Het volgende jaar sloeg de Spaansche bezetting aan het muiten; dit had ten gevolge dat prins Maurits het fort den 23 maart 1600, na een beleg van drie dagen,

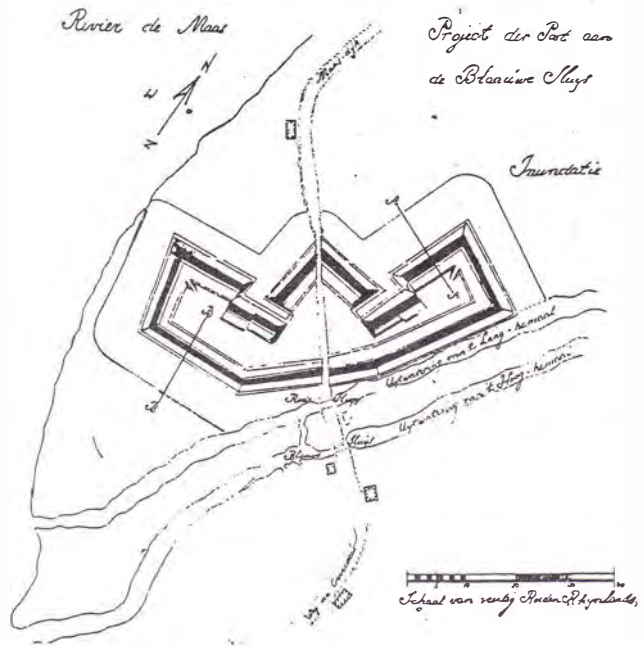
overmeesterde en met zeven bolwerken versterkte. In 1672 dwongen de Fransen de geringe bezetting van Crevecoeur, die daarbij schaarsch van munitie was voorzien, binnen weinige dagen zich over te geven, deden het volgende jaar het kruitmagazijn in de lucht springen en lieten bij hun vertrek slechts puinhopen achter, waarop de Staten de vesting in 1673 lieten slopen, ten einde de vijand zich daar niet meer zoude vestigen. Het fort bleef in dien staat van verwoesting liggen tot aan het jaar 1735, wanneer de Staten het weder lieten herstellen. Ter versterking van 's Bosch gaven zij in 1746 last om den mond der Dieze, die vroeger aan de westzijde

Fort Crevecoeur in 1873. Bij de aanleg van de rijksweg (circa 1850) was het oostelijk gedeelte van het fort merendeels gesloopt. 1 = de oude arm van de Maas; 2 = de Nieuwe Maas, die na aanleg van de spoorbrug is gegraven; 3 = de Schutjesbrug. De gebouwen op Crevecoeur hadden de volgende bestemmingen: a, b, d en i: kruitmagazijnen; c en e: woningen; f en h: kazernes; g: schuur.

achter de schans omliep, door eenen dam af te sluiten, en eene nieuwe waterlozing door het fort heen te leiden, welke men door twee sluizen konde versperren, zoodat men in tijd van oorlog het Boschveld gemakkelijk kan onder water zetten. In vreedestijd liet men echter de doorvaart vrij, doch deze afsluiting is later benuttigd om van de Dieze een kanaal te vormen, waarin men de waterstand op die hoogte kan houden, dat 's Bosch, de derde handelstad van ons land, steeds de koopvaardij-schepen en stoomboten geregeld ziet binnenlopen; hierdoor is eene doelmatige keersluis gebouwd. Crevecoeur is voor het laatst den 26 September 1794 door den Fransen generaal Pichegru overmeesterd, bij welk bombardement het dorp Hedel in brand werd geschoten; in den winter van 1798/99 leed het fort veel door den ijs-gang met hoog water en is in 1813 door den Fransen verlaten. Thans bestaat het fort uit vijf bolwerken, met nog twee bolwerken aan den linkeroever der Dieze en is in 1871 veel versterkt. In verband met de verdedigingsmiddelen van het fort, heeft men in het jaar 1868 een begin gemaakt om de Maas in een meer rechte rigting langs Crevecoeur te leiden, zoodat de spoorwegbrug op Empels grondgebied onmiddellijk onder het bereik van het geschut staat. De colossale ijeren boven-

brug, in 1869 begonnen, is in 1870 voltrokken, terwijl de schoone pijlers met twee landhoofden in 1868/69 zijn afgewerkt. Over de oude Maas vóór Hedel is in 1869 en 1870 eene vaste-brug geslagen, terwijl de nieuw gegraven Maas in 1870 van eene schipbrug werd voorzien. Aan den overweg naar Empel heeft men te dier gelegenheid een klein fortje opgeworpen. Onder Gewande heeft eene schans bestaan om tegen de invallen der Gelderschen te dienen; zij is in het jaar 1511 opgeworpen, zooals de stadsrekening van 1511/12 vermeldt: 13

Het fort Gewande is gebouwd in 1511 en 1512. Het diende om de Gelderse troepen tegen te houden, die mogelijk naar Fort Crevecoeur wilden trekken. De ligging bij de Rode en Blauwe Sluis was van belang voor de inundatie van de stad 's-Hertogenbosch. Bij een hoge Maas kon men water in de polder inlaten en bij gebrek aan inundatiewater konden de sluisen gesloten worden. Omstreeks 1885 heeft het deze betekenis verloren en in 1923-1924 werd het gesloopt.

Decembri, Bruijsten den Lepper et meenen plackaet gesonden tot Orthen ende Rosmaelen, omme 25 mannen met scuppen ende spaeijen (te zenden) ende tot Gewanden een blockhuijs te beginnen. Deze kleine sterreschans is in vroegere eeuwen meermaals genomen en hernomen, geraakte later zeer in verval, werd na den Belgischen opstand van 1830 weder opgemaakt, doch sedert dien tijd andermaal verlaten; ten jare 1870 is de schans weder in staat van verdediging gebragt." Beide schansen zijn intussen gesloopt.

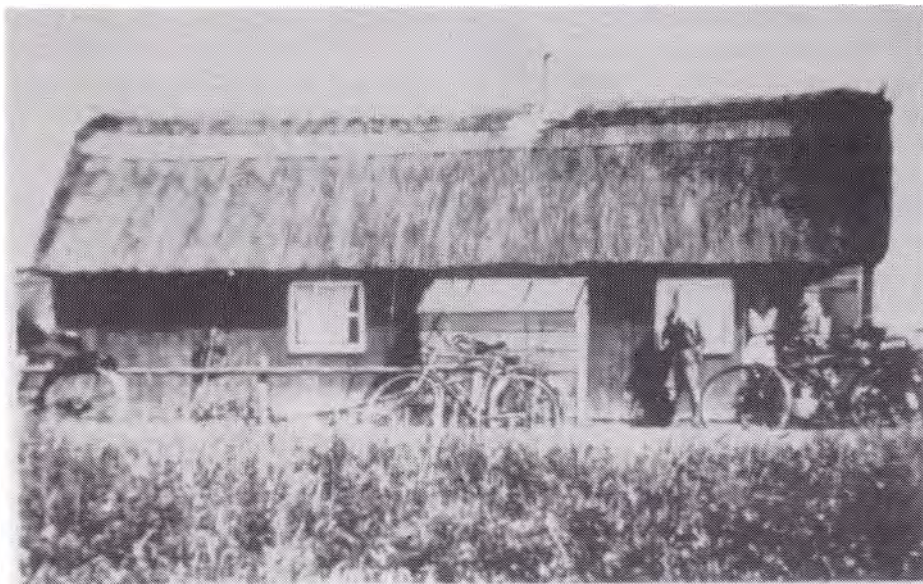
Gewande kan afgeleid zijn van gewand, de scheiding of grens van land, van gewan, aangewonnen land, of van gewent, een in zijn grenzen bepaald land. De sluis St. Andries bevindt zich bij Rossum. Op een honderdtal meter hiervan verwijderd bevinden zich de restanten van het fort "St. Andries", dat aan de Waal was gelegen op enige afstand van het Schanse Gat, dat de open verbinding vormde tussen de Maas en de Waal. Door de ontwikkeling van steeds geavanceerder oorlogstuig was ook dit fort ten dode opgeschreven.

De wielen

In de tijd dat de Beerse Overlaat nog niet functioneerde (pas vanaf 1472 was hij functioneel), maar helaas ook daarna (o.a. in 1876) brak de dijk telkens weer ergens anders door. Het kolkende water sloeg metersdiepe gaten in de dijk. De aldus ontstane wielen zijn de thans nog levende stille getuigen van deze doorbraken. Omdat deze wielen zeer diep waren, bouwde men na zo'n doorbraak een nieuwe dijk om de wiel heen. Deze prachtige wielen vind je niet alleen langs de winterdijk, maar ook nog in Rosmalen. Op de Heinis vind je o.a. nog de H. Geestwiel, het Gat van Hanna Coolen en de Bleekenwiel. Meerdere wielen zijn intussen drooggelgd, zowel op de Heinis als op Bruggen. Deze wielen bewijzen tevens dat de dijk die Rosmalen moest beschermen nog al eens is doorgebroken.

De hut van de Koelewijn en Van den Berg

Beide bevinden zich op de weg die Rosmalen met Gewande verbindt. Van oor-

De hut van de Koelewijn.

sprong hadden ze een speciale functie. De hut van de Koelewijn was in feite een schutskooi die tot doel had loslopend vee tijdelijk 'op te bergen' in een klein, omheind stukje weiland. Maar vooral in de zomermaanden kon men er ook terecht voor een frisdrankje of een biertje, waarvan met name in de oogsttijd, als men 's avonds met zijn laatste vrachtje huiswaarts keerde, graag gebruik werd gemaakt. De hut van Haske van den Berg, zoals die in de volksmond heette (hij was de laat-
(lees verder op pag. 32)

Groep acht gaat naar museum

Wij zijn gisteren met groep acht van *De Vlieger* naar het oudheidkundig museum in St. Michielsgestel geweest. We moesten tien kilometer fietsen. Toen we daar aankwamen zagen we al dat het museum naast het instituut voor dove kinderen stond. Aan het gebouw te zien leek het ons een beetje saai. Toen we onze jassen hadden opgehangen, kwam er een vrouw naar ons toe. Ze zei dat dit vroeger een jongenskapel was en dat aan de andere kant de meisjeskapel was. Maar nu zitten de jongens en de meisjes door elkaar heen. Daardoor hadden ze plaats voor een klein museum. In dat museum is van alles te zien over de Batavieren en de Romeinse en Germaanse tijd. Als eerste kregen we een film te zien van ongeveer negen minuten. Het ging over hoe ze die spullen hadden staan en waar ze die hadden gevonden. We gingen voor een grote kaart staan. Die mevrouw liet ons de weg zien die de Romeinen hadden genomen. Toen liet ze zien hoe ze vroeger potten bakten. Verder zagen we stukken steen die ze in de buurt van St. Michielsgestel hadden gevonden. Ze vertelde dat een jongen er veel munten had gevonden. Ook hebben we oude schoenen gezien. In het midden van het zaaltje zagen wij een grote glasplaat op de grond liggen. Daaronder zagen wij een nagmaakte oude pottenbakkersoven. Dat was de onderkant en in een ander zaaltje stond de bovenkant van de oven. Ook lag er gereedschap van vroeger. Zo'n oven zit helemaal in de grond. Als grote vazen eruit moeten slaan ze een stuk van de oven kapot. Soms gingen de vazen ook kapot. Dan goeiden ze de vazen later weg op verschillende soorten grond en omdat ze daar zo lang hadden gelegen kregen ze allemaal een andere kleur. Daarna pakten we onze jassen weer en gingen we buiten onze fietsen pakken. Toen fietsten we weg. Toen we er bijna waren, gingen er een heleboel kinderen al naar huis. Dus dachten wij: Kom we gaan ook maar naar huis. We waren tien minuten eerder thuis.

Dit was ons verslag van Wampie en Sascha.

Veldnamenonderzoek Rosmalen 2

L.v.d.Aa, namens de werkgroep veldnamen

Zoals aangekondigd in het vorige nummer van Rosmalla, is thans weer een kadastraal kaartblad afgedrukt. Het betreft het tweede blad van Sectie A, voornamelijk betrekking hebbende op het gebied bevattende de Heinis, de Haaren en de Lunensche kampen. De gevonden veldnamen zijn -gegeven de geringe afmetingen van het kaartblad- zo goed mogelijk op de kaart aangegeven en daarnaast in nummervolgorde op een afzonderlijke lijst verwerkt en bijgevoegd. Ten gerieve van de oriëntatie is op de kaart een noordpijl aangebracht.

- 131/218 Aan de Striem(en)sche Straat
 131/132 Den Streep
 133 Het Heufke
 137 Het Heufke
 138 Het Akkerke nevens het Klootje
 139/142 De Bergen of Schaapsweijde
 143/151 (In) de Bergen
 144/146 Het Fort Alexander (partieel)
 152 De Klootjes
 153/154 De Wittenakker
 155 De Wittenakker/den Heinis
 156 De Wittenakker
 157 Den Straatakker
 159/166 De Wittenakker
 164 De Streep/Den Huiswerf
 167/170 De Lage Bergen
 171/172 De Lage Bergen/De Wittenakker
 178/179 (Op) de Bergen
 180 De Hooge Bergen
 181 De (lage) Bergen
 182 De Bergen
 183/186 Den Berkakker
 187/218 De Haaren/De Rietbeemden
 187 De Koningsstrepn
 188/189 Poeltjesbosch/Poelkensbosch
 190/194 De Poeltje(n)s
 195 De Poeltjens/De Poel
 196 (In) Poeltjesbosch
 197 De Poeltjes
 198/199 De Poeltjens/Den (zoogenaamden)
 Morgen
 207 Verlorenkost
 210 Het Waardje
 211 De(n) mortel
 212 Het Bosch
 214/216 De Schaapsweij
 217/218 Den Heinis
 219/279 De Haaren/De Rietbeemden
 227 De Lage Paardskamp
 239/240 Presidentskampke
 241 De Snijder/De Achteruiten
 254/256 De Striemen
 257 De Baarskens
 259/260 De Achteruiten
 260 De Buskens/In de Achteruiten (partieel)
 261 Allemansheuvel
 266 De Striemen
 268/269 De Striemen/de poelkens
 270/271 De Haren(kamp)
 272 De Rooskens
 280/325 De Lunensche kampen
 280 De Verlorenkamp
 281 De Kiespenning
 290/292 De Pruipton
 294 De Vijf(de) Morgen
 297 De Tien Hond
 298/299 De Groote Morgen
 301/302 De Pijnappels
 303 De Twee Morgen
 304 De Kleinen Hoek
 305 De Grooten Hoek
 306 De Noord kampen
 306/307 St. Teuniskampje/Teuniskampen
 308/309 De Groote Kooi
 311/312 De Vijf Morgen
 313 Het Hoekske
 314/315 De Kleine Kooi
 316 De Vier Morgen
 317 De Twee Morgen
 318 De Kooijheuvel
 320 De Morgen
 322 De Groote Twee Morgen
 323 De Rouwenkamp
 324/325 De Gijzelaar
 326/338 Het Dieppe/De Diepte
 326/327 De(n) Garst(en)kamp
 336/337 De Braakmeer

ste bewoner) heeft van 1843 tot 1868 gefungeerd als tolhuis en barrier op den weg van Rosmalen naar Gewande. In het archief van Rosmalen staat het een en ander hieromtrent opgetekend. Ik heb hieruit een keuze gemaakt. Enerzijds door het grote aanbod, anderzijds omdat vele stukken geheel of gedeeltelijk nauwelijks leesbaar waren. Met name de specificatie van de bouw van het tolhuis was dermate onduidelijk, dat ik alleen maar het eindbedrag van de begrotingskosten heb vermeld. Het totaal van deze begroting, die tot in details is gespecificeerd, bedraagt de somma van f 744,58. Met winst voor de aannemer van 10% = f 74,45, wordt dit: f 819,03. Hierbij 2% voor de kosten van aanbesteding f 16,38 maakt een totaal van f 835,41. Het geheel was *Opgemaakt door den ondergeteekende, Landmeter te Drielden 2e Maart 1843, w.g. W. de Gier*. Eveneens vond ik in het archief van Rosmalen een schrijven van te heffen barrièregeld en de akte van verkoop van het tolhuisje te Gewande.

De Maas in de jaren '90

In hoeverre is de Maas beteugeld ?

Als we een klein stapje terug doen tot aan Kerstmis 1993, weten we dat, ondanks de vele verbeteringen, de Maas nog altijd een ongewisse factor is voor de bewoners van het aan de Maas grenzende gebied. De jongste overstromingen hebben duidelijk aangetoond dat, willen we hiervoor in de naaste toekomst verschoond blijven van nieuwe overstromingen, er nog volop werk aan de winkel is. Dat terwille van deze veiligheid het rivierlandschap links en rechts geweld zal worden aangedaan, zal de noodzakelijke prijs zijn. Uit *Hoogwater Kerst 1993*, uitgegeven door het Brabants Dagblad, heb ik, met toestemming, een paar artikelen overgenomen die toen actueel waren of die ons informatie verschaffen over de woelige geschiedenis van de Maas en mensen die de rivier op een minder aangename manier hebben leren kennen.

John van Miltenburg noemt de Maas een *onberekenbare vriend*: "De tegenstanders (van dijkverzwaring, red.) spreken van een *waterbouwkundig industrieel complex*. De dijkversterking, vijand van het oud-Hollands cultuurlandschap langs de grote rivieren, staat al dertig jaren in een kwade reuk. Nu Limburg binnen een jaar twee maal met een overstroming wordt geconfronteerd, begint de bevolking te morren: de overheid dient in het geweer te komen om de Maas in te tomen. Niet alleen in Limburg, maar ook in Brabant en Gelderland verstormt de kritiek op de dijkverzwaring. In dertien jaar heeft het opspelende Maaswater (in 1980, 1984 en dit jaar tweemaal) laten zien dat de natuur haar eigen records heeft. De hoogste waterstand is geen vaststaand gegeven. Eens in de 1250 jaar, de norm die het parlement als overstromingskans heeft geaccepteerd voor het op sterkte brengen van de rivierdijken, kan morgen zijn. En volgend jaar weer, zelfs in de zomer, zo bleek een aantal jaren geleden. De Maas, met zijn schitterend rivierenlandschap en dorpsge-

Akte van Verkoop van het
oud Tolhuisje te Gewande.

Burgemeester en Wethouders van
Rosmalen verklaren bij deze, krachtens
bepal van den raad van 9 October 1868, geveige
keurd bij besluit van Gedeputeerde Staten van
Noordbrabant van 23 die maand G. n. 34 te 1868,
koop en in vollem eigendom over te geven aan
Gerardus van den Berg arbeider
woning te Empel, die verklaart in koop aan te nemen:

een huize staande te Empel in de
B. n.º 696 langs den weg van Rosmalen naar
Gewande, zijnde het Loosenaand oud tolhuisje
groot tweeëndertig ellen, met daarachter
en aan beide zijden gelegen grond ter grootte
van om trent een roede vijfzigel, zijnde een gedeelte
van den weg aldaar onder kadastraal nummer.

De verkoop heeft plaats voor de som van drie
honderd vijftig guilder, welke de gemeente
ontvangt, blijkende srede oorderte kennis, 1868,
klaant te hebben ontvangen voor de gemeente. —
De kosten op den verkoop en de levering vallen te
zijn voor rekening van den koper.

De gronden welke lanten worden over den koper
behaald te rekenen van den eersten januarij-
aankomende.

Rosmalen 18 November 1868.

G. v. Berg

Handy
- 13
J. Haas, Wethouder.

zichten, is een onberekenbare vriend.

Bij calamiteiten zoals die zich nu voordoen is de eerste vraag van bewoners achter de dijken: "zitten we wel veilig?" stelt dijkgraaf L. v.d. Berg van het waterschap De Maaskant. "De mensen maken zich grote zorgen over hun eigendommen en leven-de have. Dat verstomt elk ander gesprek. Langs Rijn en IJssel is het werk groten-deels klaar, langs de Waal en de Maas moeten de meeste dijken nog versterkt worden. De acties tegen de versterking van de dijken hebben hun invloed niet gemist. De belangen van natuur en landschap dienen nog meer dan in het verleden te worden ontzien door *uitgekiende ontwerpen* en meer geld beschikbaar te stellen. Het belang van de veiligheid blijft overeind, zo heeft de volksvertegenwoordiging beslist. Maar ook het spanningsveld blijft. Ondertussen blijft het overstromingsgevaar in het rivierengebied altijd aanwezig. Er bestaan kaarten met wetenschappelijk onderbouwde prognoses over de te verwachten wateroverlast in het stroomgebied van Maas, Waal, Rijn en IJssel. Ze liggen voor iedere bestuurder voor het grijpen. Ze laten zien dat die overlast voorspelbaar is, dat het juist een wonder mag heten dat het zo lang goed is gegaan. Maar blijkbaar wil niet iedere bestuurder die harde waarheid onder ogen zien. Het is onbegrijpelijk dat Limburg in de streekplannen geen enkele bepaling heeft opgenomen die harde voorwaarden stelt aan het verlenen van bouwvergunningen in de Maasvallei. Hierdoor konden veel Limburgse gemeenten alsmar dichter bij de rivier bouwen. Niemand hield rekening met de waarschuwingen en de kaarten van Rijkswaterstaat. Die kaarten laten zien dat het heel natuurlijk is dat een rivier af en toe een vloedgolf met zich meevoert. Jammer, maar helaas. Het is absurd om te denken dat we het overstromingsgevaar nu voorlopig wel hebben gehad. Het kan elke winter, elk voorjaar fout gaan. Vergelijk het met de worp van een dobbelsteen: je kunt twee keer zes achter elkaar gooien. Volgens de statistieken bereikt de Maas slechts één keer in de tweehonderd jaar bij Grave de huidige recordhoogte van 10,40 meter. Toch is het sinds de historische watersnood van 1926 en de overstroming van 1984 al voor de derde keer dat langs de oevers van deze regenrivier problemen ontstonden. Ontbossing, asfaltering en verbetering van de ontwatering lijken een stelselmatige versnelling van de afstroming veroorzaakt te hebben en daardoor een alsmar hogere piekbelasting. Zolang het programma van de dijkverzwaring niet voltooid is, leeft onze generatie met het risico van een rampzalige dijkdoorbraak ééns in de vijftig jaar, hoewel de regering heeft bepaald dat we zo'n risico hooguit ééns in de 1250 jaar mogen lopen."

Herhaling van Kerstmis 1993

Zoals we weten heeft de volgende watersnood niet lang op zich laten wachten. Reeds in januari 1995 diende de nieuwe watersnood zich aan. In grote lijnen wil ik nog even de voornaamste gebeurtenissen de revue laten passeren. Ik maak hierbij (wederom met toestemming) dankbaar gebruik van de extra uitgave van het Brabants Dagblad, getiteld *Nederland vecht tegen het water*, dat aan iedere abonnee van dit dagblad die heeft moeten evacueren, gratis is verstrekt.

Maandag 23 januari. Het water in de Maas stijgt in snel tempo. Maastricht neemt het zekere voor het onzekere en richt een crisiscentrum in. Inwoners van Borgharen en Itteren wapenen zich met zandzakken en nooddijken. Brabant heeft voorlopig weinig te vrezen, verwachten deskundigen.

Dinsdag 24 januari. Weermannen en -vrouwen voorspellen nieuwe neerslag in Noord-Frankrijk, de Belgische Ardennen en Luxemburg. In Midden- en Noord-Limburg verschijnen de eerste zandzakken in het straatbeeld. Langs de Maaskade in Roermond wordt een nooddijk aangelegd van zogenaamde big bags.

Woensdag 25 januari. Het water van de Maas rukt op. De situatie in Limburg wordt kritiek. De bewoners van Borgharen en Itteren krijgen het advies om hun huizen te verlaten. Er wordt zelfs een hoovercraft ingezet bij de evacuatie. Verwacht wordt dat de Maas morgen de kritieke stand van 45.15 meter zal bereiken.

Donderdag 26 januari. Itteren en Borgharen zitten in het water. Arcen en Bergen denken aan evacuatie. Ook in Brabant en Gelderland dringt de wateroverlast zich langzaam op. En in Zuid-Holland begint Rijkswaterstaat zich zorgen te maken over de noordwestenwind, die het water terugstuwt in het Haringvliet.

Vrijdag 27 januari. Bijna drieduizend Limburgers verlaten huis en haard uit angst voor de wassende Maas. Vierduizend mensen staan klaar om geëvacueerd te worden. In Roermond, Susteren, Nieuw-Bergen en Geulle worden nu ook huizen en bedrijven ontruimd. Venlo wordt tot noodgebied verklaard. Ook Rijn, IJssel en Waal stijgen snel. De autoriteiten in Brabant verwachten dat de rivieren in deze provincie het hoogste punt bereiken na het weekeinde. De crisisstaf adviseert om de dijkwegen af te sluiten om ramptoeristen te weren.

Zaterdag 28 januari. Het Maaswater stijgt nog steeds. Plaatsen als Arcen, Mook en Gennep bereiden zich voor op een evacuatie. De toestand is kritiek. In Venlo kan de nooddijk het water niet tegenhouden. Achthonderd woningen komen onder water te staan. Premier Kok bezoekt Limburg. Hij is onder de indruk van de reddingswerkzaamheden.

Zondag 29 januari. De situatie in het rivierengebied dreigt volledig uit de hand te lopen. De Bommelerwaard moet zich opmaken voor evacuatie. De Waal bereikt bij Zaltbommel een niveau dat 15 tot 20 centimeter hoger ligt dan het peil van Kerstmis 1993: 7,50m boven NAP. De provincie Gelderland vreest doorbraken in de Waaldijk. Voor het land van Maas en Waal, dat in het stroomgebied vóór de Bommelerwaard ligt, wordt de alarmfase afgekondigd. Als de dijken het langs de Waal begeven zal het hele gebied binnen enkele uren meters onder water komen te liggen. In Limburg staat inmiddels zeventig vierkante kilometer blank en zijn bijna 9.000 mensen geëvacueerd, meer dan tijdens de wateroverlast van 1993.

Maandag 30 januari. In het stroomgebied van Maas, Waal, Rijn en Lek komt een ongekende volksverhuizing op gang. Ongeveer 90.000 bewoners van de bedreigde gebieden zoeken een veilig heenkomen. Een lange file van auto's, vrachtwagens, caravans en boedelbakken verlaat de bedreigde gebieden. De Waaldijken in de Bommelerwaard en het land van Maas en Waal kunnen het elk moment begeven

onder de druk van het wassende water. Zaltbommel verandert na de grote uittocht in een spookstadje. Ook voor de Tielerwaard, de regio Culemborg en het Land van Heusden en Altena liggen evacuatieschema's klaar. In Rosmalen wordt het Autotron in gereedheid gebracht voor de opvang van 5.000 ontheemden uit de Bommelerwaard. In bungalowpark de Beekse Bergen in Hilvarenbeek arriveren de eerste watervluchtelingen uit het Land van Maas en Waal. In Limburg hebben inmiddels 12.800 mensen een veilig heenkomen gezocht.

Dinsdag 31 januari. Bij Den Bosch wordt de A2, de belangrijkste verkeersader tussen Noord- en Zuid-Nederland, afgesloten. Het gedeelte tussen Vught en de afslag Veghel verdwijnt onder water. Het gedeelte tussen de knooppunten Deil en Empel wordt afgesloten om het evacuatieverkeer ruim baan te geven. Honderdduizend inwoners van de Tielerwaard en de Culemborgerwaard krijgen het dringende advies te verhuizen. De Waaldijken raken langzaam doorweekt. De 170 patiënten van het Tielse ziekenhuis Rivierenland worden naar andere hospitalen overgebracht. Inmiddels is voor 25.000 mensen centrale opvang geregeld. In Zuid-Limburg zakt de Maas, maar stroomafwaarts blijft de rivier stijgen.

Woensdag 1 februari. De toestand van de dijken in het stroomgebied van Maas en Waal blijft kritiek. De Waaldijk bij Ochten staat op springen. Met man en macht proberen leger, politie en burgers de Ochtense dijk te verstevigen. Koningin Beatrix brengt een bezoek aan Noord-Limburg. Inmiddels zijn ruim 200.000 mensen geëvacueerd. Ook het grootste deel van het vee in de bedreigde gebieden is elders ondergebracht.

Donderdag 2 februari. Eindelijk goed nieuws; het water in de Maas, Waal en Rijn daalt in rap tempo. Maar het gevaar voor dijkdoorbraken is niet verdwenen. De doorweekte dijken kunnen het gebeven nu de druk van het water afneemt. Bij de toegangsposten tot de geëvacueerde gebieden doen zich de eerste incidenten voor. Bewoners willen terug naar hun huizen, ondernemers willen weer aan de slag. In Zuid-Limburg beginnen de eerste teruggekeerde bewoners aan de grote schoonmaak.

Vrijdag 3 februari. De grote terugkeer lijkt nog steeds een kwestie van uren. Het waterpeil blijft dalen en de situatie van de dijken wordt stabiel. Autoriteiten vergaderen driftig over te nemen maatregelen om de thuiskomst van de bewoners zo vlot mogelijk te laten verlopen. In Limburg heeft inmiddels de helft van de gevluchte mensen weer zijn intrek genomen in de eigen woning.

Zaterdag 4 februari. De evacués uit de Gelderse Ooypolder en het land van Maas en Waal mogen weer naar huis. 's Morgens om 07.00 uur geeft minister van Binnenlandse Zaken zijn toestemming. Dat is eerder dan verwacht.

Zondag 5 februari. De Culemborger-, Tieler- en Bommelerwaard worden vrijgegeven. Veel bewoners nemen de tijd voor de thuisreis. Treinen en bussen rijden gratis om de evacués naar huis te brengen. In het Autotron verlaten de laatste gasten het opvangcentrum.

Maandag 6 februari. Ook de 13.500 evacués uit de Merwede mogen naar huis. Die

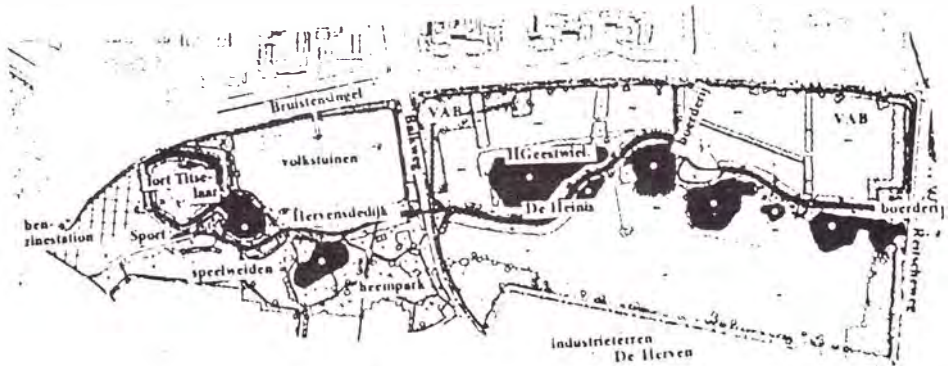
operatie verloopt, net als die van de voorgaande dagen, in alle rust. Bedrijven stellen alles in het werk om zo snel mogelijk weer operationeel te zijn. De Brabantse commissaris van de koningin mort omdat de A2 de komende dagen nog afgesloten blijft. De Bommelerwaard komt weer tot leven. Na de bewoners komt nu ook het vee thuis. De watersnood lijkt nu definitief verleden tijd.

Hoe effectief is de versterking aan de Maasdijk van het dijkvak Maaspoort?

Op het reeds vermelde monument aan de Maasdijk tussen Oud-Empel en Treurenburg staat: *Ik sta hier hecht en vast en keer het water als het wast.* Eveneens staat er, zij het in kleine druk, te lezen: *Opgericht ter gelegenheid van de officiële oplevering van het eerste deel van de verbeteringswerken aan de Maasdijk, dijkvak Maaspoort, vervaardigd in opdracht van het waterschap door Sander Dorenbosch. Onthuld door Dijkgraaf L.A.M. de Bekker. 14 oktober 1988.* De beproeving waaraan de dijk december 1993 en januari/februari 1995 werd blootgesteld, heeft hij glansrijk doorstaan. Het bewijst dat de op het monument aangebrachte tekst geen loze woorden zijn, zodat de bewoners van de Maaskant, wat dit betreft, de toekomst hoopvol tegemoet kunnen zien.

De Heinis

Harry Coppens

In een album vol kranteknipsels van Ad (Broer) Tibosch, dat ik via Jan Verhoeven onder ogen kreeg, stonden behalve de hierboven afgebeelde plattegrond van de Heinis ook

nog een tweetal artikelen over D'n Hennist, zoals dit gebied in Rosmalen wordt genoemd, te weten: De overstroming van 1920 en De stille getuige. En omdat de naam Tibosch onlosmakelijk verbonden is met D'n Hennist, valt de declamatie over de polder van Steven Tibosch, oud-wethouder van de gemeente Rosmalen, zeker niet uit de toon. In nummer 59 (voorjaar 1982) van het driemaandelijks periodiek Brabants Landschap vond ik eveneens een artikel over de Heinis. En het mag dan thans deel uitmaken van de gemeente Den Bosch, voor iedere rechtgeaarde Rosmalenaar is en blijft het het mooiste stukje natuur, dat onafscheidelijk met Rosmalen verbonden is. Tenslotte een goede raad voor bezoekers van dit stukje natuurschoon. Hoedt U zich ervoor de bewoners Bosschenaar te noemen. Binnen de kortste keren loopt u de kans ongewild kennis te maken met de vloeibare inhoud van een van de door overstromingen ontstane wielen.

De gebroeders Tibosch

De overstroming van 1920

"Toen in 1907 de boerderij van ons vader aan de Heinis gebouwd werd, vroeg de aannemer: 'Hoe komt het, Tibosch, dat het hier altijd zo koud is?' Waarop deze antwoordde: 'Het waait hier altijd; er staan geen bomen en er staat heel de winter water.' Sindsdien zei Van Crey, de aannemer, als hij 's morgens vanuit Rosmalen naar de bouw van dit huis ging: 'Vrouw, ik ga weer naar de Noordpool.' Daarom heb ik het later de Noordpool genoemd."

Aan het woord zijn Steven Tibosch (77) en zijn broer Johan (75), beiden woonachtig aan de Heinisdijk; Steven in *De Noordpool* en Johan in *Rosalia*. Die bomen daar blijken van latere datum te zijn. De twee broers kunnen lang en levendig vertellen, dat wist ik al lang. Ze hebben beide dat typisch Brabantse gevoel voor humor en tragiek tegelijk. En dat laatste weten zij gemoedelijk te dragen. Vandaar dat ik in deze donkere dagen voor Kerstmis (we schrijven 1982) naar hen toe ging om nog eens het verhaal te horen over de overstroming van de Heinisdijk rond Kerstmis 1920.

De Beerse Overlaat

"Storm uit het noordwesten was altijd gevaarlijk voor ons, en valt die samen met een springvloed, dan wordt het zeewater extra hoog opgestuwd. Dan houdt de aanstormende branding van de zee het water van de Maas tegen. De Maas staat in de winter altijd erg hoog; hoe meer neerslag, hoe meer water. Daarom is destijds de z.g. Beerse Overlaat aangelegd. Die houdt bij aanstormende branding van de zee het water van de Maas tegen. De Beerse Overlaat was een verlaagde kade van bijna 5 km in de dijk van de Maas bij Beers, waarover na zware regenval het te hoog staande water de Brabantse polder instroomde tot aan Den Bosch toe.

Ons huis stond een meter lager dan de andere boerderijen in de omtrek, die alle-

De woning van Steven Tibosch.

maal op een heuvel gebouwd waren. Daarom hadden over het algemeen alleen wij last bij zo'n overstroming. Voor Kerstmis 1920 stormde het twee weken aan één stuk door vanuit het noordwesten. Ons vader hield bij zulk noodweer de krant extra goed bij. Toen hij las dat de waterstand bij Maastricht +47m NAP was, wist hij het al: we moeten er vandoor.

In de polder bij de Heinis stond het water nog + 3,40m NAP. Dat scheelt meer dan 43 meter. Intussen stond het vee nog rustig op stal; het land was nog droog. Toch zei hij dat ze moesten vluchten. De volgende morgen ging hij naar buiten en hij hoorde vanuit de verte het water bij de Beerse Overlaat de polder instromen. Het klonk als het aanhoudende ruisen van de zee. Buren en familie werden gewaarschuwd. Eerst werd al het vee losgemaakt en weggevoerd. Zo'n 20 koeien werden over de dijken zonder touw voortgedreven naar de stamboerderij tegenover de inrichting Coudewater. Op die boerderij was ons vader geboren en daar woonden nog twee broers van hem. Die lieten alleen hun eigen vee in de stal staan en ruimden er verder alles uit wat niet direkt nodig was.

Nadat al ons vee daar in veiligheid was gebracht, reden we nog wel drie dagen op en neer met wel zeven karren vol voer voor dat vee. Geen mens wist immers hoe lang het zou gaan duren. Onze eigen aardappelen en peen lieten we achter op de zolder van de boerderij, die toen de helft kleiner was dan nu. Voordat we weggingen, hadden we achter de deuren zakken zand neergezet om te voorkomen dat die door het aangolvend water ingedrukt zouden worden. Het erf om de boerderij

heen hadden we bedekt met een laag stro van 40 cm dik. Die strolaag werd afgezet met palen waar we touwen om spanden, zodat het stro niet weg kon drijven. Dat stro moest zorgen dat het aanstormende water het fundament onder het huis niet weg zou spoelen. Dan zou alles in elkaar storten.

Het duurde vijf dagen eer het water van de Beerse Overlaat de Heinis bereikte. Zo ook deze keer. Toen we weggingen zagen we de golven tegen het dak van de boerderij slaan. Een angstaanjagend gezicht.

Drie weken vorst

Toen de storm eindelijk geluwd was, viel de vorst in. Het vroom drie weken aan één stuk door. Dat gebeurt dikwijls na zware najaarsstormen. Toen het eindelijk wou dooien, ging het ijs kruien. De drijvende ijsschotsen werden door wind en golfslag voortgedreven en vernielden alles wat zij onderweg tegenkwamen: bomen, struiken, hekken, palen. Zelfs de electriciteitsmasten met de hoogspanningskabels vanuit Geertruidenberg sloegen om. De draden knapten af. Alleen onze boerderij bleef moederziel alleen staan midden in het water, dat wel 40 cm boven de dijk stond. We bleven meer dan zes weken in de boerderij van onze familie bij Coudewater. Al die tijd was het onmogelijk ons huis op de Heinis te bereiken. We moesten werkloos afwachten tot de polder weer droog kwam te staan. Begin februari konden we eindelijk weer terug." De twee broers zeggen allebei tegelijk: "Dat terugkeren was nog erger dan vluchten. Want toen kregen we hulp van familie, vrienden en burens. Zelfs mensen uit Rosmalen kwamen helpen. Maar toen we terugkwamen, moesten we alles alleen doen. Nu gingen eerst de karren met overgebleven voer, hooi en stro weer terug naar de Heinis. Het allerlaatst werd het vee weer teruggedreven. Binnenkomen in een boerderij die wekenlang in water, storm en ijs heeft gestaan, is iets verschrikkelijks. Het hele huis was vochtig. Het had destijds maar een dunne eensteens muur. Want spouwmuren waren er toen nog niet. Alle ruiten waren gesprongen en de twee onderste rijen dakpannen waren eraf geraakt. De op de zolder achtergebleven aardappelen waren door de strenge vorst bevroren en verrot. Heel onze wintervoorraad was daarmee weg. We moesten alles weer op gaan bouwen en op orde brengen. Dagenlang kwamen we nauwelijks in bed en wisten bijna niet wat het eerste aan te vatten. De schade was enorm en het ergste was dat op het einde van het jaar toch de belasting aan Den Haag betaald moest worden. Het enige voordeel was dat het land door de overstroming extra goed was bemest. Na zo'n ramp volgde altijd een goed grasjaar. In 1926 hebben we nog eens zo'n overstroming meegemaakt. Intussen was ons vader gestorven in 1922." Steven zegt: "Ik was toen 23 jaar en mijn broer Johan 21. Ik was de oudste en voelde daarom de leiding en de zorg voor dat overbrengen als een zware last. Toen ik na afloop op Coudewater terugkwam, was ik te vermoeid om het eten dat mijn moeder had klaargemaakt, ook maar aan te raken. Ik viel als een blok in bed, dat op de grond lag, en heb twee dagen aan een stuk door geslapen. Bij die overstroming in '26 stond het water geen 40 cm maar 20 cm boven onze dijk, omdat de Maas bij

Dreumelen was doorgebroken. Daardoor stroomde veel water het Gelderse in. Maar de narigheid was er niet minder om."

De Maas gekanaliseerd

"Eindelijk gingen ze er in Den Haag iets aan doen. De Maas werd gekanaliseerd volgens het plan van Ir. Lely met stuwen en sluizen bij Oeffelt, Grave en Lith. De Beerse Overlaat werd geleidelijk verhoogd, zodat het water niet meer zo gauw Brabant binnenstroomde. In de jaren '30 zijn er dan ook geen overstromingen meer geweest. Wel liet het polderbestuur toen het water van de Maas de polder instromen via een sluis tot ongeveer een meter onder de dijk. Dit omdat het water een goede bemesting opleverde voor het grasland. Dan stond heel de polder van Oss tot aan Orthen onder water. Maar daar had niemand last van. En als het vroom, was de hele polder één grote ijsbaan en werden er schaatswedstrijden georganiseerd voor de hele omgeving. Het was een prachtig gezicht. Later kon dat niet meer, omdat er huizen werden gebouwd in de polder. Pas in 1942 is de Beerse Overlaat voor goed gedicht. Toen werd de verlaagde dijkkade opgehoogd tot aan de hoogte van de eigenlijke Maasdijk. Vandaar dat je bij Beers een standbeeld ziet staan van Ir. Lely, die met uitgestrekte armen uitkijkt over de werkende boeren op het land."

De stille getuige (Piet Overschie)

In een bocht van de Heinis bij de boerderijen van Steven en Johan Tibosch hangt een bord tegen een boom gespijkerd, waarop Steven met witte letters een eigengemaakt gedicht heeft geschilderd (het staat hiernaast afgebeeld).

Steven geeft een uitvoerige uitleg van zijn gedicht. "De Heinis is een deel van de oude zeedijk die zich uitstrekte van Nijmegen tot aan Zeeland. Die is destijds aangelegd door de Friezen en de Bataven onder de leiding van de Romeinen, zoals wij in de oorlog van de Duitsers putten moesten graven. Dikwijls waren er overstromingen, waarbij een dijkdoorbraak plaatsvond. Door zo'n gat in de dijk kolkte het water dan met groot geweld het land in, waardoor een rond diep gat op de plaats van de dijk ontstond. Zo'n gat noemt een wiel. Aan het aantal wielen kan men nu nog tellen hoeveel dijkdoorbraken er zijn geweest. Als het land daarna weer droog kwam te liggen, werd er om dat wiel heen een nieuw stuk dijk aangelegd. Vandaar de vele bochten in deze oude zeedijk, die oorspronkelijk recht was." Steven -die vele jaren wethouder en gemeenteraadslid van Rosmalen is geweest- is een denker en een halve dichter. Hij zegt: "Weet je hoe ik dit

De tekst op luidt: De Romeinen die kwamen / De eeuwen die gingen / Maar de Heinisdijk die bleef / Met zijn wielen / Als Herinneringen.

De Heilige-Geestwiel.

stuk van de Heinis tussen de Balkweg en de Rondweg noem?" Ik kijk hem vragend aan. "*De stille getuige*. Dit stuk dijk is getuige geweest van gaan en komen der Romeinen. Van overstromingen en dijkbreuken, waardoor de wielen ontstonden. Deze bochtige dijk met zijn wielen bleef. De Heilige Geestwiel, die vroeger Bleekerswiel werd genoemd, omdat het vlas werd gebleekt. De wiel naast de boerderij van Johan werd door ons vroeger *het gat van Hanna Coolen* genoemd. Dat was een weduwe die anderhalve eeuw geleden het herstel van de dijk, die langs haar land liep, niet kon betalen. Daarom moest zij volgens de toen geldende wet van haar land af. Na de oorlog werd dat gat de Duitse wiel genoemd, omdat de Duitsers daar een uitkijkpost hadden neergezet. Nu noemen ze dit de karperwiel, omdat er destijds karper in uitgezet is. Deze dijk was ook getuige van de overstromingen in 1920 en 1926. Ik heb dit stuk dijk *De stille getuige* genoemd, omdat het, als het zou kunnen spreken, ons heel wat te vertellen zou hebben.

Laat de mensen er eens aan denken: 's zomers als ze hier wandelen en vissen en 's winters als ze hier genieten van het sneeuwlandschap. De overstroming van Kerstmis 1920 zullen wij nooit vergeten."

Heinis, 5 ha., gem. Den Bosch⁶

Het gebied de Heinis is diverse malen onderwerp geweest van discussies in de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch. Met name bij de besluitvorming in februari 1979 bleek een meerderheid van de raad de Heinis in zijn totaliteit de bestemming natuurgebied te willen geven. Het vastleggen van een dergelijke bestemming benadrukte de noodzaak voor de Heinis een beheers- en inrichtingsplan op te stellen. Op 21 december 1981 werd door de gemeente 's-Hertogenbosch het beheers- en inrichtingsplan gepresenteerd. Het plan beoogt een bescherming, dan wel een versterking van de aanwezige flora en fauna en behoud van het landschap. De opgenomen maatregelen zijn erop gericht alle menselijke negatieve invloeden tot een minimum te beperken. Tot 1 februari 1982 heeft het plan ter inzage gelegen. Nadat eventueel binnengekomen reacties zijn beoordeeld, wordt het beheers- en inrichtingsplan voorgelegd aan de gemeente. Vaststelling betekent overigens niet dat het *hoofdstuk* Heinis kan worden afgesloten. Het eigenlijke werk, namelijk de uitvoering, moet dan nog beginnen, terwijl de financiële consequenties nog niet zijn uitgewerkt.

De Heinis (met een totale oppervlakte van 48 ha) is deels eigendom van de stichting Het Noordbrabants Landschap, Staatsbosbeheer en de gemeente en voor een klein gedeelte van particulieren. De belangstelling van deze instanties voor de Heinis duidt al op de grote landschappelijke en natuurwetenschappelijke waarde. Een gedeelte van ongeveer twee ha (in eigendom en beheer bij Staatsbosbeheer) is zelfs opgenomen op de lijst van staatsnatuurmonumenten. Het belangrijkste deel van dit reservaat is de Heilige Geestwiel met een moerasje en een stukje loof-houtbos; een perceel grasland (dijkhelling) behoort eveneens tot het reservaat.

De Heinis is een belangrijke schakel in de geschiedenis van 's-Hertogenbosch. Er komt een aantal elementen voor die getuigen van de strijd die de stad eeuwenlang heeft moeten voeren tegen het Maaswater en tegen de vijandelijke legers. De Hervensedijk is vermoedelijk opgeworpen in de 14e of 15e eeuw om 's-Hertogenbosch te beschermen tegen het Maaswater, dat bij hoge waterstanden via de Beerse Overlaat in de traverse van de Beerse Maas werd ingelaten. Deze strijd tegen het water, die tot het begin van de 20e eeuw duurde, vond met wisselend succes plaats, getuigen de vele wielen die in het gebied van de Beerse Maas en met name in de Heinis voorkomen. Het fort (Titselaar) stamt uit de 80-jarige oorlog en werd vermoedelijk door Frederik Hendrik in 1629 opgeworpen. Het maakte samen met de dijk deel uit van een dubbele ring vestingwerken. De binnenste ring was bedoeld om het leger van Frederik Hendrik tegen aanvallen vanuit de stad te beschermen, de buitenste ring om ontzettingsoptochten te verijdelen.

Om deze cultuurhistorisch waardevolle elementen te behouden, zal men alle onge-

⁶ Overgenomen uit: *Een halve eeuw Brabants Landschap* (voorjaar 1982 - no 59).

wenste ontwikkelingen, zoals afgraven van de dijk of dempen van de wielen, dienen te voorkomen. Doch niet alleen om die reden, maar ook uit landschappelijk en natuurwetenschappelijk oogpunt dient dit gebied behouden te blijven.

De Heinis ligt in een overgangsgebied tussen rivierklei- en zandlandschap. De grote verschillen in samenstelling en dikte van de grondlagen zijn veroorzaakt door afgravingen en de vele overstromingen. De bovengrond varieert van schraal tot matig humeus. De waterhuishouding is door de uitvoering van de ruilverkaveling Maas-kant-West in de jaren vijftig en door de ontwikkeling van 's-Hertogenbosch-Noord ingrijpend gewijzigd. Het waterpeil is sterk verlaagd en wordt in gegraven watergangen constant gehouden. Het gebied werd rond 1950 gekenmerkt door sterk wisselende grondwaterstanden, die varieerden van minder dan 40 cm tot meer dan 120 cm beneden maaiveld. De afwatering vond plaats op de Maas via de Aa en een aantal weteringen. Het gebied bleef nog vrij vochtig en op enkele plaatsen vrij drassig. De grondwaterstandverlaging is merkbaar aan de verlaging van de waterstand in de wielen. Het droge karakter van grote delen van het gebied komt tot uiting in de samenstelling van de huidige begroeiing (veel droogteminnende soorten). De dijk en de steilranden (hoogteverschillen op korte afstand) geven aanleiding tot begroeiingsverschillen (bezonning, windinvloeden, humusrijkdom en vochtvoorziening). Hieruit blijkt dat de invloed van de mens op het landschap, met inbegrip van het biologisch bestanddeel, ook verrijkend kan werken.

Uit vergelijking met vroegere inventarisaties zijn enkele conclusies te trekken. De Heinis moet vroeger zeer veel plantensoorten hebben gekend. Thans worden ruim 200 soorten waargenomen. Verder blijkt dat er 111 soorten (waaronder vele 'gevoelige') sinds 1935 zijn verdwenen en dat er sindsdien slechts 84 'nieuwe' (over het algemeen minder gevoelige) zijn bijgekomen. Deze afname is vermoedelijk veroorzaakt door de cultuurtechnische ingrepen (ruilverkaveling, afwatering e.d.) in de periode 1935-1968. Ondanks de afname in de soortenrijkdom is de plantkundige betekenis van de Heinis nog zeer groot. Uit de historische ontwikkelingen van de bodemgesteldheid blijkt dat de Heinis in principe nog steeds geschikt is om een zeer soortenrijke plantengroei te dragen met diverse zeldzame soorten.

Uit een onderzoek naar de samenstelling van het vogelbestand bleek dat de Heinis geen belangrijk broedgebied is. De betekenis van het vogelgebied kan echter vergroot worden. Vooral het scheppen van rust is zeer belangrijk, omdat er in de regel niet veel verstoring nodig is om een vogel voorgoed zijn nest te doen verlaten.

Vogelsoorten welke tot nu toe slechts onregelmatig (niet-broedend) zijn waargenomen, doch wel kunnen broeden in de Heinis (o.a. dodaars, blauwe reiger, kievit, kuifeend, putter en veldleeuwerik) blijven thans door te veel onrust weg. Enkele minder algemene broedvogels (met name nachtegaal en wielewaal) komen er nog wel voor, evenals vele algemeen voorkomende soorten. Indien aan de voorwaarden voor het scheppen van optimale broedplaatsen wordt voldaan, is het mogelijk dat ook nog niet gesignaleerde soorten hier gaan broeden (bijvoorbeeld grutto en scholekster).

Het Gat van Hanna Coolen = De Duitse Wiel = De Karperwiel.

Steven Tibosch en zijn echtgenote. Coll. Heemkundekring Rosmalen.

Het insectenbestand is door de kruidenrijke begroeiing redelijk groot, een rijk gevulde tafel voor de groene en de bruine kikker en voor de kleine watersalamander. Vissoorten die in de wielen voorkomen zijn karper, voorn, brasem, zeelt, snoek, paling en kleine baars.

De waterkwaliteit van de wielen varieert van zeer slecht tot redelijk. Dit wordt mede veroorzaakt door het ontbreken van riolering bij de bestaande bebouwing (inclusief het fort), waardoor enkele wielen sterk verontreinigd worden. Veel negatieve effecten als het gevolg van het menselijk handelen hebben tot verarming van de natuur geleid (bemesting, overbeweiding, betreding enz.). Daarnaast zijn visueel storende elementen aanwezig. Met name als in de winter het blad van de bomen is gevallen, is de omringende (schone) industrie- en woonbebouwing duidelijk zichtbaar. Ook de beide ten westen van de Balkweg gelegen hoogspanningsmasten vormen daar zowel in de zomer als in de winter storende elementen.

De polder

Dat de polder bij veel Rosmalenaren een niet weg te denken plaats inneemt in hun hart moge o.a. blijken uit de gedichten van Thé van Pinxteren en Rien van der Sterren (van Rien kennen we de prachtige gedichten die opgetekend staan in Voeten op de stoof en Umkèke. In Umkèke geeft hij duidelijk blijk van zijn grote liefde voor de polder. Beiden, ieder op zijn eigen wijze, vertolken in hun werk een grote verbondenheid met de voorheen mooie en weidse polder, die met de ondergang wordt bedreigd, als we de niet te temmen veroveringszucht van Den Bosch, die duidelijk geen oog heeft voor wat een polder aan schoonheid te bieden heeft, niet weten in te tomen. Via de familie Tibosch op d'n Hennist kwam ik in bezit van een bundeltje gedichten en versjes, die door Tina Tibosch zijn geschreven tussen 1920 en 1930. In haar gedicht Noord-Brabant en de Beerse Maas lucht zij haar hart over de Haagse onwil om een eind te maken aan de jaarlijkse overstromingen en tegelijk waarschuwt zij hun dat het geduld van de boer op is. Tot slot volgt de reeds vermelde Declamatie over de polder van Steven Tibosch.

Polder 1

Thé van Pinxteren

Als je denkt na al die jaren
Aan onze polder van weleer
Aan die rustige fijne plekje
Ik vind ze jammerlijk niet meer.
Als ik nu terugdenk aan die jaren
Aan dat grote weidse land
's Winters stond hij onder water

's zomers was dat alles zand.
Had het 's winters hard gevoren
Schaatste men er druk op los
Op die grote gladde vlakke
Vanaf Orthen tot aan Oss.
's Zomers was het in die polder
Eén bloemenpracht, wat was dat mooi
Men kon er volop van genieten
En men rook er geurig hooi.
Had men van wandelen of van lopen

dorstig was wat moe- dat was niet erg
 Er stonden daar twee opvanghutten
 Een bij van der Sluis en een bij van der
 Men rustte er dan wat uit [Berg.
 Bij een borrel of een glaasje
 Tuurde men in de verte rond
 Daar sprong nog weleens een haasje.
 In die grote weidse polder
 Trof men van alles aan
 Rijke korenvelden zag men daar in
 Alle soorten en variaties rijk te bloeien
 Waar is het toch gebleven [staan.
 Dat rijke vogelbestand?
 Door de ruilverkaveling
 Moest dat alles aan de kant.
 Ook de waterlopen moesten het ontgelden
 Dat vind ik jammer, heel gewis
 In dat vervuilde water
 Bloeit geen bloem en leeft geen vis.
 Nu staan er veel veebedrijven
 Alles moest maar aan de kant
 Niks is er meer te vinden
 Van dat oude polderland.
 Zou men nu nog willen wandelen
 Zoals in tijden van weleer
 Nergens ben je dan meer veilig
 Met dat razende verkeer.
 Nu ik dit alles neer mocht schrijven
 Kijk ik er op terug al met een zucht
 Ik deed het werkelijk met plezier
 En voel me er door opgelucht.
 Beste mensen die dit lezen
 Blijf er eens even stil bij staan
 Ik heb U een kijkje willen geven
 Hoe het met die oude polder is vergaan.

Mei 1987

Polder 2

Thé van Pinxteren

Wat ik in *Polder 1* niet heb neergeschreven
 Verhaal ik nu in nummer twee
 Want in dat weidse groene land
 Leefde van alles, heel tevree.
 In dat mooie groene landschap
 Zag men een bosschage, dat was mooi

Het was voor vele vogels een rustplaats
 Ja ,dat was de eendenkooi.
 Vele vogelsoorten trof men in de polder
 Reigers en ook ooievaars [aan
 Kwamen er hun voedsel zoeken
 Ik zie ze er nog zelden staan.
 Kemphanen en patrijzen, kwartels en de
 [wielewaaal
 Kieviten en grutto's, de koekoek en de
 Hoog boven in de blauwe lucht [spriet
 Zong de leeuwerik zijn lied.
 Wat ik hier neerschrijf uit verleden tijd
 Toen men nog geen zwembad had
 Ging men in de polder zwemmen
 In het Geetje of 't Maayengat.
 Het was heel zuiver water
 En er groeiden bloemen en riet
 Men ging er tot zijn middel onder
 Dieper was het niet.
 Wie weet er nog uit het verleden
 Smidse Hoeve of Zusterbos?
 Dat is nu wel verdwenen
 Men bouwt er maar op los.
 Een monument is er gebleven
 Op die heuvel wonderschoon
 Ja, U zult het ook wel raden
 Het is den Annenborgh boom.
 Ja vele generaties zijn er voor ons gegaan
 Ze hebben, dat weet ik zeker
 Bij die reus daar op die berg
 Menig keer stil blijven staan.
 Nu ik dit alles neer mocht schrijven
 Met veel plezier zelfs en met een lach
 Hoop ik dat velen die dit lezen
 In herinnering blijven mag.

Juni 1987

Afscheid van onze polder

Rien van der Sterren

Gegèven wier ons dur Hem die 't schiep
 'n fraoi stukske landschap in bruikleen
 wor ik ès jungske al jaorenlang liep
 genietend van 't skòns um me heen
 Al dè mois wor ik zoveul van hou
 zal spoedig tot 't ènd toe verdwennen

't zal moeten ruimen vur de woningbouw
en ik vuul heur verdriet ès de menne.
Ginne regen zal mir de wèjen doen groeien
wor nou nog de hout- en tortelduif koert
en de skönste bloemsörten bloeien
de toffel wor God z'n vogels op voert
't gezang van luwerik en geelgors te missen
de baltsvlucht van kivit en grutto inclus
de wèjen en sleuj, hun dotters en lissen
en 't zaacht dromend bomengeruis
De frêle dartele vlucht van de vlinders
't gegons van de wesp en honngbèj.
Den blèje roep van de ènd tit d'r kinders
vur dè alles is 't ènd korterbèj.
Bedenk nao 't lezen van dees gedicht of lied
dè Hij, die 't 'ns schiep nou treurt
en zurg toch, of g't wilt of niet weet
dè zoiets noit mir gebeurt!

Noord-Brabant en de Beerse Maas

Tina Tibosch

O Beerse Maas, ellendig gat,
Wij zijn uw grillen meer dan zat.
Uw vruchtbaar slib kan niet bekoren,
op zand en hei zijn wij geboren.
Gezegend land dat Brabant heet,
je bent verdronken eer je het weet.
Gij tapt maar lustig slimme Belgen
Noord Brabant zal wel water zwelgen.
Voor enkele guldens die het gaf,
stuurt België ons zijn water af.
Heel Holland mocht op 't geld vrij teren,
wat konden wij al meer begeren.
Maar zie, een schitterend ontwerp,
brengt redding over huis en terp.
Een dappre Lely hielp mee strijden,
om ons van 't water te bevrijden.
Hij slaagt daarin, wat is 't geval,
de vraag rijst wie het betalen zal.
Wie zal toch die miljoenen dokken,
O Brabant zal wel 't meeste schokken.
Aan 't dichten van de Zuiderzee,
betaalt Noord Brabant ruimschoots mee.
Heel prettig is 't voor Haagse Heren,
om zo ons landje te regeren.
Toch bruieste het op zek're dag,

er voer een siddering van ontzag,
en van bewondering door de kamer,
"van Lanschots" woord gelek een hamer.
Doch zoals dat men telkens zlet,
uitstel was weer 't applaus na 't lied.
Wij kunnen immers bootje varen,
bij zonnig weer op blauwe baren.
Zelfs spiegelt zacht de zilv're maan,
als woeste golven rond ons slaan.
Vernielen huis en roggeveld,
de schade wordt maar niet geteld.
Als revolutie-storm benauwd,
dan wordt op ons de hoop gebouwd.
Wij moeten aan Den Haag eens tonen,
dat hier niet enkel "boeren" wonen.
't boeren geduld is op een end,
en God, die het woeste water zendt,
zal zorgen dat zij niet vergeten,
een macht nog boven zich te weten.
Dus luistert maar naar ons geklaag,
want na een overstromingsplaaig,
konden de rollen wel eens keren,
dan is 't te laat om nog te leren.
De naastenliefde raakt ooit op,
wij zijn zo heilig niet als Job.
Men kan zich dan wel eens vergissen.
In troebel water is 't goed vissen.

Declamatie over de polder

Steven Tibosch

Dees is Rosmolle, zegt deze man
En ik zal het voor u vertalen als ik het kan
Ja, dees is Rosmolle, met zonne klei en z'n
Rechtstreeks gekregen uit Gods hand [zand
Dees is Rosmolle met z'n twee gezichten
't Zand is Brabants, de klei lijkt Fries
Mar 't is wel 't durp, dè gullie en ik verkies
't Is allemaol begonnen met dieje dijk
Die keerde vruger 't water met dè gele slijk
Ja, want 't water van de bergen stortte zich
[over Nederland
Z'n vruchtbaar slib bedekte 't veen en ook
['t laag gelegen land
Alzo ontstond door de eeuwen heen ons
[vruchtbaar Nederland.

Tot slot

Met deze poging om de drieëenheid, Maas-Polder-Overlaat, wat nader toe te lichten, ben ik ervan overtuigd onvolledig te zijn geweest en me beperkt te hebben tot hoofdzaken. Hierbij heb ik dankbaar gebruik gemaakt van wat meer deskundigen hierover hebben geschreven. Het een en ander heb ik aangevuld met schoolse kennis en eigen ervaring en vond zijn bezieling in mijn vergroeid-zijn met en liefde voor dit gebied, dat door mijn voorouders met veel strijd en opofferingen aan de steeds weer dreigende Maas is ontruikt. Hierbij moet men niet uit het oog verliezen dat deze polder zijn huidige aanzien voor een groot deel aan diezelfde Maas te danken heeft. Als de liefde voor zijn land eenieder is aangeboren, dan geldt dit voor mij, en met mij voor velen, zeer zeker voor dit van oorsprong weidse gebied, dat te boek staat als *De Polder van den Eigen en Empel*. Dat deze polder altijd van ons eigen moge blijven, is mijn hartewens. Maar met de ondemocratische samenvoeging, die in 1996 zijn beslag zou moeten krijgen, zal deze hartewens wel in rook opgaan. Binnen niet al te lange tijd zullen niets ontziende bulldozers en graafmachines met bruto geweld het eens zo weidse en rust-uitstralende landschap, dat bevolkt werd door grazende koeien met in hun gezelschap gevogelte van allerlei pluimage, een grondige metamorfose doen ondergaan. Voor ons blijft slechts de herinnering aan een door de Maas gevormde polder, die deel uitmaakte van de traverse van de Beerse Overlaat, en door bestuurlijke onverlaten het loodje heeft moeten leggen.

Voor U gehoord 5

Harry Coppens

- "Het is hier de laotste tèt wel raak in onze buurt. In nog gin drie weeke zèn er al vier minse gesturve. Ge zotter haost vur gaon verhuizen,"zin de kapper teege de gruunteboer. "Och", zinniej,"ge kunt de dood toch niej ontloope. Ik zeg alted mar, laot sterve, wie sterve wil, es mèn vrouw mar gin weduwe wordt."
- De witte sluijer van de bruid betekent zuiverheid en onschuld. Daarom is de bruidegom meestal in het zwart. Maar ik denk dat op de dag van vandaag de meeste bruidjes dan ook maar voortaan met een zwarte sluijer in het huwelijksbootje kunnen stappen.
- Ons al niet al te jong meer zijnde buurmeisje werd gevraagd of zij er niets voor voelde om een relatie aan te gaan met de iets verderop wonende weduwnaar. "Neen," zei ze, " ik wil nooit trouwen met een weduwnaar. Ik wil hem zelf dresserén."

- Sèntje de Kep had in de kerk haar vaste plaats in een van de achterste banken. Als na het "Ite Missa est" de kerkgangers huiswaarts keerden bleef zij nog even nabidden. Al prevelend en tegelijk knikkend tegen de kerkverlaters gaf zij haar half toegeknepen oogjes goed de kost, waarbij met name jongere getrouwde vrouwen haar speciale aandacht hadden. Ook mijn vrouw, die toen een paar maanden in verwachting was, behoorde tot die categorie. Toen mijn schoonmoeder haar vertelde dat haar dochter in verwachting was, zei ze : "Och, ik had het wel gezien. Het smuuleke wieset ut."
- Wat heb ik gehoord, zijn jullie gescheiden ? "Neen," zei de man, "we hebben elkaar afgevoeid."
- Peer van Hentjes was 98 geworden en er werd hem gevraagd wat hij er voor gedaan had om zo oud te worden. "Och," zinniej, "dè's niej zo moeiluk. Ge mot alleen mar blève leeve."
- Toen Toontje meer dan anderhalf uur te laat kwam op school, zei de onderwijzer dat hij zijn ouders hierover eens goed zou aanspreken. "Och," zin Toontje, "onze vodder zi' alted dè't nooit te laot is um te leren."
- "Meester, u spreekt zo vlug, dat ik u niet kan verstaan,"zei Jantje. "Ik spreek niet te rap, maar jullie luisteren te traag," zei de meester.
- Toen Klaas voor de zoveelste keer goed in de lorum thuis kwam, zei zijn vader: "Bier is niet voor de varkens gemaakt, maar ze maken er wel varkens van."
- Toen Lauwke Pol eens werd gevraagd waarom hij eigenlijk altijd dronk, antwoordde hij : Ik heb een bietje hoogtevrees. Ik durf in geen lege pint te kijken."
- "Mijn man is het licht van mijn leven," zei Gerarda, "maar de laatste tijd heeft dat licht de gewoonte iedere avond uit te gaan."

De hoeve Langenhuizen op de Cruysstraat

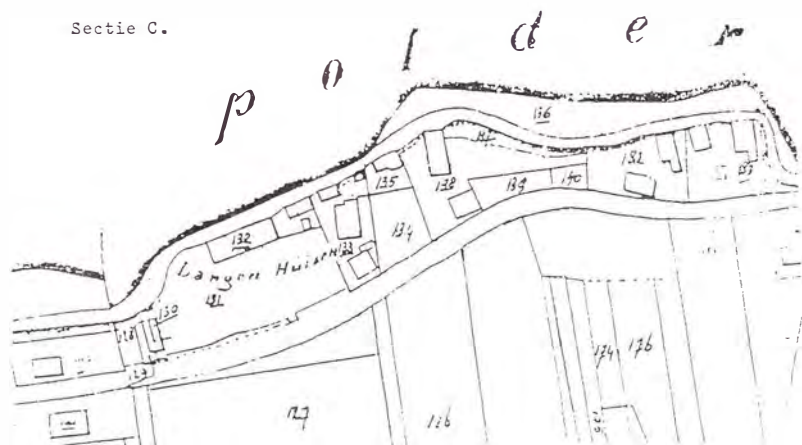
Willem Leenman

Misschien dat overgrootvaders en -moeders deze lange boerderij nog gekend hebben. Ze lag langs de binnenkant van de oude Zomerdijk die eertijds een verbinding vormde tussen Rosmalen en Nuland. Zoals op de kadasterkaart van 1830 nog duidelijk te zien is, lagen toen meerdere woningen langs deze dijk. Reeds eerder was de Kruisstraat aan de voet van de dijk aangelegd, waarna de nieuwe huizen aan de straat gebouwd werden. Sommige boerderijen keerde men als het ware om: het voorhuis werd achterhuis, zodat ze toch aan de straat kwamen te liggen.

De geschiedenis van Langenhuizen gaat zeer ver terug en begint al in 1417. De

boerderij werd toen omschreven als *een hoeve gelegen tot Heze¹ in de parochie van Rosmalen met al haar toebehoren*. Ze was een leengoed van de Baanderheer van Boxtel en de bewoners waren aan hem leenroerig².

De naam Langenhuizen is pas veel later ontstaan, zoals we verderop zullen zien. Nu is het weinig aantrekkelijk om alle eigenaars/bewoners op te sommen, maar ter-

Deel van de kadasterkaart van 1830 waarop de Kruisstraat en daarbij de hoeve Langenhuizen is afgebeeld.

wille van de historie ontkomt men hier niet aan. Welnu, dat waren achtereenvolgens: Arnt Monick (vanaf 18 juli 1417); Jan Monick (zijn broer, vanaf 7 augustus 1458); Willem Monick (diens zoon, vanaf 1 januari 1474); Roelof de Bever, samen met Johannes Monick (de zoon van Willem) en Herman van Deventer (in 1474). Rond deze tijd wordt de hoeve als volgt beschreven: "5 mutsaers land waarvan plm. 3½ mutsaers korenland en de rest is kwaad land dat niet beteelt wordt, nog 6 bunder schapenweiden, nog 19 morgen weiland, beginnende aan de Hoefdijk tot de gewone straat tot de Duinberg toe en voorbij de Duinberg liggen de 6 bunder schapenwei." Al dit land was gevoegd bij "een hoeve op HESE aan de Cruisstraat". Op 18 juli 1570 nam Jhr. Willem van Lier zijn intrek in de boerderij, op 25 september 1629 gevolgd door Aelbrecht van Dachverlies (als voogd over Agnes van

¹ De naam Heeseind heeft niets te maken met Heesch. In oude akten heette Heeseind *het Heise eind*, dus het einde van de hei, die zich toentertijd tot zover uitstreckte.

² Iemand die leenroerig is, heeft zijn bezittingen opgedragen had aan een hertog, baron of graaf. Dit was een economisch belang. Men genoot dan zijn machtige bescherming maar bleef zelf (meestal) wel eigenaar. In ruil hiervoor moest men bepaalde geldelijke of materiële lasten betalen. Deze konden verkregen worden uit zogenaamde heerlijke rechten als het visrecht, windrecht, jachtrecht of tiendrecht. Werd de bezitting verkocht of vererfd, dan moest de nieuwe eigenaar een bepaalde som betalen (heergewaden) voor de erkenning van zijn rechten.

Dachverlies die gehuwd was met Francoys de Bigirre. De laatste voerde een proces met zijn buurman Raes Wilms van Elmpt over een belendende steeg tussen beider bezit). Op 11 maart 1677 werd de boerderij door erfgenamen De Bigorre verkocht aan Johannes Fabre. Op 17 november 1710 kocht Nicolaas Pardijk haar via Notaris Pedro de Cassemajor, die op 2 augustus 1711 abusievelijk zelf leenhulde bewees aan de Heer van Boxtel. Cornelis, erfgenaam van Nicolaas Pardijk, bewoonde de boerderij vanaf 13 mei 1755, en op 21 juli 1770 erfde Wouter van Endepoel haar van hem.

Rond deze tijd ontstond de naam Langenhuizen toen Wouter "de huizing en verder getimmerte met de hof en boomgaard genaamd Langenhuizen" verhuurde aan zijn broer Jan voor f 40,- per jaar³. Op 1 januari 1771 verhuurde Jan aan Drossaard R.A. Wierdsma voor negentig gulden per jaar "een bepaald gedeelte aan de westzijde van de huizing, bestaande in 4 benedenvertrekken, keuken, kelder en portaal, waarin de uitgang van de genoemde kamers is, alsmede een gedeelte van de zolder daar boven en de toe- en uitgang daar heen. Idem de tuin er voor, vanaf het huis bewoond door v.d. Bogart tot aan het groothek van dit erf, waarbij echter de vruchtbomen die langs het plein groeien voor hen beiden zijn. Alsmede de plaats onder het duifhuis en de vrije toegang tot de pomp op de goot om te kunnen wasen e.d." Op 16 september 1772 kocht Jan Louis Jannette in Den Bosch het geheel. Op 18 november 1774 deed hij leenhulde, waarvoor hij f 43-10-0 betaalde (in hedendaagse valuta ongeveer f 6000,-). In een akte uit het Huisarchief Stapelen van 20 april 1786 wordt het goed als volgt omschreven: "Een herenhuizing met de tuin, staande onder Rosmalen op de Grote Kruijsstraat, idem een hoeve, stalling en twee schuren gelegen naast de huizing met ruim 70 lopensaats, etc. etc. **thans genaamd Langenhuizen** en leenroerig aan de Heer van Boxtel".

In 1801 was W. Hubert, wonende in Den Bosch, eigenaar, die in 1808 zei dat hij "achter zijn buitengoed Langenhuizen ongeveer 3 lopens barre heide met bergen en dalen zou willen kopen tegen de prijs die hij er destijds voor gegeven heeft." Vervolgens kwam het pand in handen van Izak Hubert, daarna van J.A. Suijs die het verkocht aan H.J.M. Blom. In 1898 was het zo vervallen dat tot sloop werd overgegaan. Het terrein werd verkocht aan W. Verputten.

Er is een vrij grote familie die de naam (van) Langenhuizen draagt. Men kan licht geneigd zijn deze familienaam te verbinden aan genoemde hoeve, maar dit is een vooronderstelling die geenszins houdbaar is. Zoals hierboven aangetoond, is de naam van de hoeve rond 1770 ontstaan en de familienaam Langenhuizen is veel ouder. Zij werd reeds gevoerd door Aart Jan Wouter van Langenhuizen, geboren in Berlicum op 16 juli 1640. De vraag is nu: hoe komt deze familie aan haar naam? Op 14 januari 1665⁴ kocht Jan Wouter Aerts Daniëls een boerderij op Beekveld

³ 25-07-1770 RA 106.

⁴ RA 59, folio 23.

in Berlicum. Deze werd *het langhuis* genoemd. De zoon van hem, Aard, erfde deze hoeve in 1686 en hijzelf en zijn nakomelingen zijn zich 'Van Langenhuizen' gaan noemen. Helaas is dit pand rond 1820 afgebroken⁵.

Van klooster tot psychiatrisch ziekenhuis 14

J.C.M. Poelman

Het is verre van denkbeeldig dat zij hierbij ook nu en dan een of meerdere van haar kinderen meegenomen heeft naar het klooster om deze met Abdis Heylwich Oyvers en de Zusters kennis te laten maken. Zeker zal zij althans haar veertienjarige dochter Margaretha, de ons later uit de geschiedenis bekende landvoogdes Margaretha van Savoye, wel eens meegenomen hebben.

Intussen zou de lezer misschien de indruk kunnen krijgen, dat het in die jaren in de Meijerij van Den Bosch en op het platteland van Brabant allemaal pais en vree was. Niets is echter minder waar. Zeker, bij en tijdens het bezoek van het hertogelijk gezin aan Den Bosch werd er voldoende gezorgd voor de veiligheid in en rond de stad. Maar is feite leefde men in de tijd der Gelderse oorlogen. Al was immers het hertogdom Gelre in 1473 door Karel de Stoute veroverd (zie hoofdstuk IV), steeds opnieuw poogden de hertogen van Gelre zich toch weer aan deze Bourgondische invloedsfeer te onttrekken, zelfs met behulp van troepen, die de koning van Frankrijk ter beschikking stelde in de hoop dat de onstuitbare Bourgondische vloedgolf eindelijk eens ergens tot stilstand zou worden gebracht. De meest verwoede tegenstander van de Bourgondiërs onder de opeenvolgende hertogen van Gelre was echter Karel, die hen vanaf 1492 tot aan zijn dood toe in 1538 fel heeft bestreden. Toch heeft deze laatste, ofschoon men in een groot gedeelte van de Lage Landen de Bourgondiërs altijd als een soort indringers is blijven beschouwen, in onze vaderlandse geschiedenis nooit de reputatie gekregen een vrijheidsheld geweest te zijn. Hij was daarvoor trouwens een te onbetrouwbaar man, die gemakkelijk overeenkomsten verbrak en door zijn benden zinloze verwoestingen liet aanrichten. Het ideaal, waarvoor hij streed, was bovendien anachronistisch en hij voerde daarbij dezelfde onverantwoordelijke ridderpolitiek als zovelen van zijn voorgangers op de hertogelijke troon van Gelre. Wellicht droomde ook hij nog van een Gelders koninkrijk of althans van een Gelderse macht en invloedsfeer, die een tegenwicht zou kunnen vormen tegen de Bougondiërs.

Maar zijn methoden waren als van een ridder uit de tijd der toernooien, met daar-

⁵ Bronnen: Huisarchief Stapelen; R.A. Rosmalen; J. van der Heijden, Geleen; 'Langenhuysen'; Raad van Brabant. Het artikel verscheen eerder in het Nulandse Heemkundeblad *De Spoorzoeker*.

bij nog hoofridderpraktijken. In zekere zin was hij het evenbeeld van zijn grootvader Hertog Arnold van Gelre, die als een toernooiridder zo graag pronkte met een witte pauweveer op zijn helm en daarvoor zelfs in 1440 een eeuwigdurend contract afsloot met Johan van Staveren, zodat er heden ten dage nog altijd witte pauwen gefokt worden op het kasteel Staveren (Rijksarchief van Gelderland); "want", zei hij, "de witte pauweveer is het helmteyken eens hertogen van Gelre". Evenals zijn grootvader aasde ook Karel van Gelre steeds opportunistisch op de kleine voordelen die de politieke constellaties hem persoonlijk konden bieden.

In zijn oorlogen tegen de Bourgondiërs vond hij daarbij vooral steun bij particularistische groeperingen, die afkerig waren van de Bourgondische belastingen en centralisatie. Deze groeperingen lieten hem toch ook weer gauw in de steek, zodra hij op zijn beurt om geldelijke ondersteuning vroeg. Daardoor was hij niet in staat om een leger van betekenis op de been te

St. Anna te Drieën. Coll. Rijksmuseum. 's-Hertogenbosch, einde 15de eeuw. Afkomstig van het klooster Coudewater.

brengen, maar moest de strijd beperkt blijven tot een verwoestende guerrilla met snelle overvallen, waarin vooral zijn trouwste vazal Maarten van Rossum zo'n meester was. Deze viel op onverwachte tijden en plaatsen met zijn roofbenden, die zichzelf betaalden met wat zij aan buit konden vergaren, het Bourgondische Brabant binnen en plunderden en brandschatten er de dorpen en het platteland rond de steden. Anna Bijns kon in haar dagen met recht over de Gelderse legerhorden dichten: "Merten van Rossum heeft doen vangen en spannen / den lantman, roven-de potten en pannen."

Maar zelfs deze guerilla-oorlogen had Karel van Gelre nooit zo lang kunnen volhouden zonder de steun van de Franse koning. Hij moest dan ook telkens opnieuw verdragen sluiten wanneer die steun hem door de internationale politiek ontviel; welke verdragen hij overigens ook aanstonds weer verbrak, als de situatie hem gunstig leek. Schrik en angst verbreidden zich daarom steeds meer onder de plattelandsbevolking. Ook de kloosterlingen van Coudewater bleven er niet vrij van door de verhalen over moord, brand, plundering en brandschatting. In 1497 werden Oss en Geffen geteisterd. Den Dungen werd gebrandschat voor 600 goudgulden en Boxtel voor 7000 goudgulden¹.

De angst is echter allerminst een deugdelijke basis voor een goed en regelmatig kloosterleven. Daarom probeerde Abdis Heylwich Oyvers hier iets aan te doen. In overleg met de Prior Pater Tilman van Gorcum, die ook "met groote vaderlycker sorchfuldigheid dat nieuwe huys der bruederen deed tymmeren", trachtte zij in contact te komen met de hertog van Gelre. Waarschijnlijk gebeurde dit via de heer van Haps, van wiens vader het klooster Coudewater bij de bouw van de abdijkerk reeds aanmerkelijke steun had ondervonden en die familierelaties met het huis van Gelre onderhield².

Misschien om deze reden, maar meer waarschijnlijk om het feit dat het Karel van Gelre niet ongelegen kwam om in Brabant bepaalde plaatsen te hebben waar hij aan kon op een zogenaamde strikte neutraliteit, verschafte hij in 1505 aan het klooster Coudewater een sauvegarde, d.i. een vrijbrief, die het klooster zou beschermen tegen inval en plundering door zijn troepen. In deze vrijbrief, die zich bevindt in het Rijksarchief van Gelderland³, wordt de veiligheid van lijf en goederen gegarandeerd, maar tevens als voorwaarde gesteld dat het klooster "geen najacht, boemsluytinghe, clockenslagh noch diergelyke" mocht plegen, m.a.w. dat zij niemand mochten waarschuwen als de Gelderse troepen in de buurt waren, noch deze troepen ook maar iets in de weg mochten leggen. Bovendien moest gegarandeerd worden dat ook de Brabantse troepen bij invallen in het hertogdom Gelre van hun kant zich niet schuldig zouden maken aan plunderingen van het klooster

¹ Zie *Taxandria* 7 (1900).

² Zie hoofdstuk VI.

³ 14 libri, 7L., fol. 52.

"opter Teyssen" bij Nijmegen noch van het klooster "op die Holtmeer". Hieruit blijkt heel duidelijk, dat Abdis Heylwich Oyvers dit stuk slechts in handen heeft kunnen krijgen na ruggespraak met het hoogste landsbestuur. Hoe kon Coude-water immers deze voorwaarden garanderen zonder hierin eerst Philips de Schone geraadpleegd te hebben? Het feit echter, dat de Abdis en de Prior hier toch eigenmachtig mochten optreden en deze voorwaarden accepteren, getuigt van het grote vertrouwen en de bijzondere genegenheid, die het opperste landsbestuur en met name Philips de Schone jegens het klooster Coudewater koesterde. Op vrijdag *Sent Peters avont ad Cathedram, anno 1505* werd dit stuk dan ook getekend en verzegeld.

Ofschoon het er reeds in 1506 op leek, dat het stuk niet van veel belang meer zou zijn voor de *veilichheit des cloisters Kaldenwater* omdat Karel van Gelre zich toen overgaf en zelfs aan Philips beloofde hem naar Spanje te zullen vergezellen, bleek het tegenovergestelde toch al spoedig het geval.

Want niet alleen wist Karel van Gelre zich aan deze reis naar Spanje te onttrekken, maar bovendien raakte het landsbestuur danig in verwarring, toen Philips korte tijd daarop in Spanje stierf en zijn waanzinnig geworden echtgenote Johanna van Aragon een tijd lang niet anders wist te doen dan met het reeds in onbinding zijnde lijk van haar man van stad tot stad te trekken, omdat zij er geen afstand van wilde doen. Ofschoon Maximiliaan nu voor de tweede maal regent werd, nu namens zijn kleinzoon Karel V, liet hij niet slechts de opvoeding van Karel over aan zijn dochter Margaretha van Savoye, ter zijde gestaan door Adriaan Boeyens, de latere Nederlandse Paus Adrianus VI, maar liet hij haar ook het feitelijke bestuur van de Nederlanden. Hertog Karel van Gelre zag daarmee zijn kans schoon om zijn spel opnieuw te spelen. Nu bleek bovengenoemde vrijbrief wel degelijk zijn waarde behouden te hebben, want, ofschoon "ritmeysteren, capiteynen, volck van wapenen to perd ende to voit" voorbij het klooster Coudewater over de brug trokken, "innemende voor d'eerst het huis des Heeren van Bucstelle tot Kessele⁴, aldaer sy dan onthielden die nacht, reysende des anderen daegs vroeg tot duer het broeck van Roosmalen ende also vort na der stadt van de Bossche, brandend Hintham, ende van de negen wyndmolens aldaer omtrent die stadt staende, brandden sy er seven, ende hetselve ghedaen hebbende toegen sy wederom terug naer Middelerde (dus: weer over de Coudewaterse brug) ende Schijndelde, die sy uitbrandden ende aldaer te Schijndelde bemachtende die kercke, oock in brand gesteld hebbende, vertrocken zy naer Lieshout."

Uit de brandstichting van de Schijndelse kerk merkt men wel, dat Coudewater echt niet gespaard werd door deze benden uit een oogpunt van vroomheid. In 1512 werden ook Rosmalen en Nuland door deze benden platgebrand, zonder dat Coude-water enige last van hen ondervond, dankzij de verkregen vrijbrief of *sauvegarde*.

⁴ Dit is De Wamberg.

Des te verwonderlijker is het dan, wanneer we in 1516 Abdis Heylwich Oyvers een supplek zien richten tot Karel V, waarin zij hem vraagt goederen te mogen verwerven voor het onderhoud van de meer dan honderd kloosterlingen, die binnen de muren van Coudewater zouden leven; en wanneer dan Karel V daarop toestemming verleent bezit te verwerven tot de waarde van f 400,-, maar daarbij als reden opgeeft "omdat het convent, dat geen handwerk verricht⁵ en veel last heeft onderzonden van oorlogshandelingen, met de opbrengst van goederen, die het reeds heeft, niet kan rondkomen."⁶

Maar niet alleen het antwoord van Karel V is merkwaardig na lezing van het bovenstaande over de Gelderse vrijbrief; ook de supplek van Heylwich Oyvers is merkwaardig te noemen en zelfs om meer dan een reden.

De eerste reden is, dat zij in 1509 reeds afstand gedaan had van het bestuur van Coudewater en dat toen in handen had gelegd van Abdis Christina van den Broeck, die echter in 1513 overleed en opgevolgd werd door Abdis Isabeel van Beek, die overleed in 1523. M.a.w. Zr. Heylwich Oyvers bemoeide zich in haar supplek aan Karel V met zaken, waarmee zij niets te maken had en die behoorden tot de competentie van Abdis Isabel van Beek.

Nu mogen we gerust aannemen, dat Abdis Heylwich Oyvers een vrouw van formaat was, zoals we dit reeds opmerkten; maar nergens blijkt, dat zij ook na haar afstand nog zo bemoeizuchtig was, dat zij a.h.w. de baas speelde over haar opvolgsters. Eerder is aan te nemen, dat Abdis Isabeel van Beek haar gevraagd heeft deze supplek aan Karel V op te stellen, omdat zij altijd in een goede verstandhouding met diens familie geleefd had en meerdere familieleden van hem persoonlijk kende, hen zelfs meerdere malen gastvrij in het klooster mocht ontvangen. Het is, menen wij, zelfs waarschijnlijk te achten, dat Heylwich Oyvers deze supplek niet rechtstreeks aan de zestienjarige Karel heeft gericht, maar dat zij hem deze heeft doen toekomen via zijn tante en opvoedster Margaretha van Savoye, die zoveel invloed op hem had en die het klooster Coudewater meer van nabij kende.

Voor de tweede reden zult U nog even geduld moeten hebben.

wordt vervolgd

⁵ Dat wil zeggen: wevertijen of spinnerijen bezit.

⁶ Rijksarchief te Den Bosch: Collectie Cuypers van Velthoven nr. 161.

Wooncultuur in de Westbrabantse Kempen

De arrangementen van anachronistische tijdgenoten 2

G. Rooijakkers

De vormgeving van het huiselijk leven

Het meubilair zoals in 1981 aanwezig, was zowel in aantal als in uitvoering erg sober. Wie door de enige toegang van het woongedeelte, in feite de lage achterdeur, het huis betrad, kwam in een grote open ruimte, de woonkeuken of zogenaamde *herd*. In eerste instantie valt juist het ontbreken van meubels op. Alle aandacht wordt getrokken door de open schouw die het ruimtelijk effect van het centrale woonvertrek verhoogt. In de schouw bij het vuur staat een eenvoudige rieten leunstoel, een zogeheten *zorgstoel*, waarin de vrouw des huizes zetelt. Op oude foto's is het niet Sjoke, maar broer Jan die steevast in deze stoel zit. In de hoek aan de andere zijde is een uitneembare houten turfbak getimmerd met daarop een platte lijst waarop weliswaar warm, maar naar onze begrippen oncomfortabel gezeten kan

Johannes en Johanna (Sjoke) Jansen op hun vaste plaats voor de grote schouw met het open vuur, juni 1960 (foto: SHBO).

worden. Bijna alle meubels staan langs de wanden. Tegen de voorgevel staat een zacht houten tafel met karakteristieke vierkante, naar beneden toelopende poten

en een laatste waarin het stek bewaard wordt, het *schuifke*. Rond de tafel staan geen stoelen. Langs dezelfde muur staat onder het raam voorts een eenvoudig, mogelijk zelf van planken gemaakt bankje zonder leuning. In de wand tegenover de schouw bevindt zich de bedstee met twee openklapbare deurtjes. Voor de bedstede staat een stoel, die dient om er gemakkelijk in en uit te kunnen kruipen en eventueel om de kleren op te leggen. Evenals het bankje en de rand van de turfbak dient de stoel overdag voor eventuele bezoekers; andere zitmeubels zijn op het eerste gezicht niet aanwezig.

Zuidwand van de woonkeuken met daarin de toegang naar de goede kamer, geflankeerd door links de beide deurtjes van de bedstede en rechts het kabinet, augustus 1971 (foto: SHBO).

Tussen bedstee en raam staat, recht tegenover de ingang, een laag kastje waarin etenswaar bewaard kan worden. Hierop staan behalve een wekker en vaasjes met bloemen een drietal glazen stolpen en een gipsen H.-Hartbeeld; vandaar dat dergelijke meubels ook wel worden aangeduid als *brood-* of *stolpenkastjes*. Rechts naast de bedstede staat een smal nachtkastje met daarop een radio. Tussen de deur naar het voorvertrek, de *goeikamer*, en de opkamer is een grote, donkergeschilderde houten kast geplaatst. Dit negentiende-eeuwse *kabinet*, waarin textiel en kostbaarheden bewaard worden, heeft grote paneeldeuren en een geprofileerde sierlijst. Volgens Sjoke stond die kast daar bij haar grootmoeder al. In de spoelkeuken, de zogenaamde *moos*, die één geheel vormt met de woonkeuken, staan geen meubels. Opmerkelijk is het ontbreken van een schotelrek. In plaats daarvan is tegen de muur van de moos een eenvoudig schap aangebracht, waarop bijvoorbeeld de ge-

draaide houten boterschotel staat. Pannen en ander zwaar huisraad worden eenvoudigweg op de grond gezet. Bij de deur naar de voorkamer staat een oud, waarschijnlijk achttiende-eeuws, laag rond eiken tafeltje met uitgesleten regels tussen de poten. Dit meubeltje, waarvan de kieren in het zwart geverniste blad provisorisch zijn dichtgemaakt met stopverf, heeft waarschijnlijk oorspronkelijk in de goede voorkamer gestaan. Aldaar wordt een wand geheel in beslag genomen door een drietal naast elkaar geplaatste kasten: een oude etenskast (*schapraai*) en twee grote vooroorlogse kleerkasten. Op alle kasten in het huis staan siervazen, glazen kandelaars en, al dan niet onder een stolp, heiligenbeelden. Niet alleen de aanwezigheid, maar ook de plaatsing van deze meubels is heel karakteristiek voor de eenvoudige boerenwooncultuur van de Kempense zandgronden. Zij zijn gewend om een tafel centraal in een vertrek te plaatsen met daaromheen stoelen. In het traditionele interieur staan stoelen en tafel los van elkaar langs de wand. Het simpele bankje dat doorgaans diende voor de kinderen, en in bijna elk boerenhuishouden in de negentiende en begin twintigste eeuw wordt aangetroffen, staat traditiegetrouw onder het raam. Waren er bijvoorbeeld gasten die bleven eten, dan werd de tafel niet gedekt maar *gezet*, hetgeen duidt op het tijdelijk van de wand af plaatsen om meer ruimte te scheppen. In de woonvertrekken staan geen kisten, het traditionele bergmeubel bij uitstek. In de loop van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werden deze vervangen door de ruimere en meer comfortabele kasten. De kleeerhangkast vormt een belangrijke innovatie in het boereninterieur, waarbij de kisten naar zolder, voorstal en schuur werden verbannen, om dienst te doen als rommel- of voerderkist¹⁵.

Het negentiende-eeuwse kabinet naast de toegangsdeur naar de goede kamer, augustus 1971 (foto: SHBO).

wordt vervolgd

Zie ook de aanvulling hiernaast op de binnenkast.

¹⁵ Vgl. J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen* (Beerzel, 1974), 4 dln., I, pag. 285-296; II, pag. 532.

Inhoud

1

Harry Coppens

De Maas, de polder en de Overlaat

29

Groep acht gaat naar museum

29

L. v.d. Aa

Veldnamenonderzoek Rosmalen 2

37

Harry Coppens

De Heinis

46

Harry Coppens

De polder

49

Harry Coppens

Voor U gehoord 5

50

Willem Leenman

De hoeve Langenhuisen op de Cruysstraat

58

G. Rooijackers

Wooncultuur in de Brabantse Kempen 2

Erratum. In de vorige Rosmalla zijn enkele voetnoten wegge- vallen in het artikel van G. Rooijackers. Ze volgen hier als- nog. Blz. 33, *Kelderkruis*, 12e regel, na ...voor serieus aan: ¹⁰ W. Houben, 'Rond Sjoke Jansen is de tijd stil blijven staan', *De Stem* (9-1-1980). Tevens gepubliceerd in *Brieven van Paulus* 15 (1989), nr. 77, pag. 79-83. Aldaar 83. Vgl. ook G. van Velzen, 'Sjoke Jansen "Vorstin van Grazen"', *De Stem* (22-12- 1984). Tevens gepubliceerd in *Brieven van Paulus* 15 (1989) nr. 77, pag. 87-90. Aldaar 87." Blz. 33, *Kelderkruis*, 13e regel, na ...zouden worden: ¹⁰ Vgl. ook de bijdrage van R. Gruben in het *Jaarverslag SHBO* 1993 (Arnhem, 1994), pag. 37-53." Blz. 34, *Kelderkruis*, 26e regel, na ...zijn beveiligd: ¹¹ [S. Hanewinkel], *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1798-1799 (in brieven)* (Amsterdam, 1799), pag. 122 (= 's-Hertogenbosch, 1973)." Blz. 34, *Kelderkruis*, 29e regel, na ...te- gen duivel en onweer: ¹² H.F.J.M. van den Eerenbeemt en M. F.A. Linders-Rooijendijk, *Vreemde militairen in een gesloten samenleving. Invloed van inkwartieringen op de bestaans- en leefsituatie in Noord-Brabant tijdens de eerste jaren van de Belgische Opstand 1830-1834. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, 67 (Tilburg, 1986), pag. 31 (1832)." Blz. 34, "Ze komen mij bezichtigen", 1e regel, na ...bouwhistori- ci: ¹³ Ten behoeve van de Stichting Historisch Boerderij-On- derzoek werden in 1961 en 1971 opmetingstekeningen ver- vaardigd (SHBO 60 en 575)." Blz. 35, "Ze komen mij bezichti- gen", 7e regel, na ...spottend te zeggen: ¹⁴ Van Velzen, 'Sjoke Jansen "Vorstin van Grazen"', pag. 87-88.

Sponsors

De uitgave van *Rosmalla extra* is mede mogelijk door financiële steun van (tenzij anders vermeld zijn alle bedrijven in Rosmalen gevestigd): Abelen BV, Makelaarskantoor, Burg. Mazairac laan 2; Van Grinsven Sanidrome, Raadhuisstraat 4c; Bouwmans, Oliehandel, J., Twee- berg 1; Creij & Van Hoek BV Grond- weg- en waterbouw, Huis- bergenweg 6; E.T.I.Bureau Linnen- bank BV, Stationstraat 13; Foto Stijntjes, Molenhoekpassage 5; Ge- bouwenservice H. Pennings & Zn BV, Europaplein 14, Den Bosch; Gludemans BV, W., Hintham 117; Heijmans BV, Ver. Bedrijven, Graafsebaan 13; Hoedemakers en Zonen BV, Aannemersbedrijf P., Hintham 68; Huijbrechts en Peters Notarissen, Hoff v. Hollantlaan 5; Jaropa Holding BV, J. Stienstra, Bruistensingel 100, Den Bosch; Lambermont Assurantiebedrijf, A., Burg. Woltersstraat 1; Lotus BV Pluimveeslachterij, Biestkampweg 2; Mierlo, Advocatenkantoor van, Pioenroosstraat 20; Modecentrum C. van de Graaf, Dorpsstraat 10; Pe & Pe schilders, Graafsebaan 18; Pennings Bouwmaatschappij BV, H., Sportlaan 21; Pennings en Zonen Bouwbedrijf BV, H., Dorpsstraat 4; Piels, Technisch installatiebedrijf, Friezenstraat 7; Rabobank Rosma- len, Raadhuisstraat 1; Reijmers Schoenen BV, Dorpsstraat 26; Tim- mers BV Bouwbedrijf, Heikampweg 6; Uden BV, Aannemersbedrijf A. v., Vliertwijksestr. 38c; Verbiesen, Brood- en banketbakker J., Molens- straat 34; Verstappen Handelso- derneming BV, Kloosterstraat 5a; Verstege Schilderwerken BV, Oude Engelseweg 3a, Den Bosch; Villa Fleurie, De Driesprong; Voets Weg- en Waterbouw, Gebr., Pinkster- bloemstraat 4; V.O.F. Gebr. v.d. Plas, Schildersbedrijf, Graafse- baan 5.

